

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Erfgoed van de Koude Oorlog

In geval van nood

Ondergrondse noodzetels voor de rijksoverheid tijdens de Koude Oorlog

Kees van Leeuwen

In geval van nood

Ondergrondse noodzetels voor de rijksoverheid tijdens de Koude Oorlog

Kees van Leeuwen

Colofon

In geval van nood. Ondergrondse noodzetels voor de rijksoverheid tijdens de Koude Oorlog.

Met dank aan de waardevolle inbreng van Saskia Bergmans, Iris Contant, Erik Gol, Jan Kamphuis,
Bram Hulshof, Kees Neisingh, Shaula Plug, Marc Stappers en Ben de Vries (opdrachtgever).

Alle foto's zijn van de auteur, tenzij anders vermeld, en zijn gemaakt in de periode 2015-2020

Foto omslag: Grote commandozaal in de regeringsnoodzetel, de "Nachtwacht", 2019. *Foto: Martin Bruining*.

Opmaak: Xerox/OSAGE

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Postbus 1600
3800 BP Amersfoort
www.cultureelerfgoed.nl

Inhoud

Voorwoord			**5**
1	**Inleiding**		**7**
	1.1	Waardering	8
2	**Korte introductie op de Koude Oorlog**		**9**
	2.1	Civiele Verdediging: instandhouding van de samenleving	9
	2.2	De taken van de diverse ministeries in de Civiele Verdediging	10
	2.3	Bescherming Bevolking	12
	2.4	Vluchtplan	12
3	**Ontwikkeling van de beschermde onderkomens voor de regering**		**14**
	3.1	Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Nieuwe Uitleg 1 te Den Haag	15
4	**NoodzetelPlan**		**16**
	4.1	Standaardcriteria voor de noodzetel (Mierenhoop/Hoenderhok)	20
	4.2	Standaardisatie van ruimtes	22
5	**Pré-NoodzetelPlan onderkomens 1960-1967**		**27**
	5.1	Project II, Rijkswaterstaat, Den Haag	27
	5.2	Project V, Landbouw en Visserij, Den Haag	27
	5.3	Project VI, Buitenlandse Zaken, Den Haag	28
	5.4	Project IX, Verkeer en Waterstaat, Delfzijl	28
6	**Gestandaardiseerde noodzetel 1967-1983**		**29**
	6.1	Noodzetel "Paleis van Justitie"	29
	6.2	Noodzetel “Nachtwacht”	30
	6.3	Noodzetel “Hazeleger”	33
	6.4	Noodzetel “Schedeldoekshaven”	33
	6.5	Noodzetel Ministerie van Buitenlandse Zaken	34
	6.6	Defensienoodzetel	36
7	**Noodzetels gebouwd in de provincies**		**51**
	7.1	Verkeer en Waterstaat, Groningen (projectnummer 1)	51
	7.2	Verkeer en Waterstaat, Rotterdam (projectnummer 22)	52
	7.3	Landbouw en Visserij, Tilburg (projectnummer 14)	52
	7.4	Verkeer en Waterstaat, Amsterdam (projectnummer 11)	53
	7.5	Verkeer en Waterstaat, Zwolle (projectnummer 4)	54
	7.6	Verkeer en Waterstaat, Middelburg (projectnummer 12)	54
8	**Nationale operationele instituten**		**56**
	8.1	Bewindvoering Nederlandse Koopvaardij (BNK)	56
	8.2	Binnenlandse Scheepvaart, Werkendam	56
	8.3	Project I en X, KNMI, De Bilt	57
9	**Communicatie met de rest van het land via project ‘Spinnekop’**		**59**
	9.1	De kleine PTT NCO-ruimte aan het Kerkplein in Den Haag	62
	9.2	De grote PTT NCO-ruimte aan de Louise Henriëttestraat in Den Haag	62
	9.3	NOS-noodstudio te Hilversum	62
10	**Epiloog**		**65**

11 **Regeringsbunkers in Europees perspectief; drie casestudies: Italië, Duitsland en Denemarken** 68

11.1 Bunker Soratte – Rome (Italy) 71

11.2 Denmark's deepest secret – Regan Vest 72

11.3 The German Government Bunker - Dokumentationsstätte Regierungsbunker 74

12 **Conclusie** 77

Noodzetellijst 81

Begrippenlijst 82

Literatuurlijst 83

Over de auteur 86

Voorwoord

Klokslag 12.00 uur gaat elke eerste maandag van de maand overal in Nederland het luchtalarm af. Het is maar een test. Maar als de nood aan de man is, dan klinkt het geluidssignaal net zo. Uit alle alarminstallaties op de daken van openbare gebouwen en overheidsinstanties komen dan waarschuwende geluiden. Deze sirene, een 'geluidsmonument', is een immaterieel aandenken aan de Koude Oorlog, een periode die Nederland veertig jaar lang in de nucleaire houdgreep hield.
Destijds was de wereld verdeeld in Oost en West, waarbij twee politiek-ideologische machtsblokken onder leiding van de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie lijnrecht tegenover elkaar stonden. Deze zogenaamde gewapende vrede leidde tot allerlei brandhaarden ver van ons bed, zoals in Korea, Cuba en Angola. Maar ook dichtbij huis kwamen crisissituaties voor, zoals in Berlijn of Boedapest. Velen in Nederland hielden serieus rekening met een Derde Wereldoorlog. Ons vijandbeeld was opgebouwd rond het 'Rode Gevaar'.

In elke hoek van de gang van een noodzetel hing een lichtbordje aan de muur waarop werd aangegeven wat de dreiging buiten was: luchtalarm of fall-out. Dit is de noodzetel in Middelburg

Dertig jaar na de val van het IJzeren Gordijn, en daarmee het einde van de Koude Oorlog, zijn overal in Nederland nog tastbare herinneringen te vinden van een geheime tweede infrastructuur aangelegd voor de civiel-militaire verdediging, het bestuur van het land en de bescherming van de bevolking. Soms zijn het littekens in het landschap; soms militaire complexen en oefenterreinen verborgen achter zwaarbewaakte hekken; en soms atoombunkers diep onder grond verstopt. Veel plekken waren lang geheim of ontoegankelijk. Dat moest ook wel, de vijand keek en luisterde immers mee.

Langzaam groeit het besef bij het brede publiek, de erfgoedzorgers en bestuurders dat de Koude Oorlog een belangrijk stempel heeft gedrukt op de naoorlogse geschiedenis van Nederland. Ook bij musea neemt de belangstelling voor dit betrekkelijk recente verleden toe. Dat bleek tijdens een historische expositie in 2019 getiteld *Als de Russen komen* in het Nationaal Militair Museum in Soesterberg. Na de officiële opening door de minister van Defensie, Ank Bijleveld, trok de expostie ruim 40.000 bezoekers. Tegelijkertijd verklaarde de provincie Utrecht 2019 tot themajaar Koude Oorlog en organiseerde diverse publieksevenementen waaronder een crowdsourcing project om het verhaal over de Koude Oorlog nog beter te kunnen vertellen. Daarnaast zijn er overal in ons land open-dagen op militaire terreinen, manifestaties, en verschijnen er verhalen en publicaties met nieuwe perspectieven. De intrigerende fotoserie van Martin Roemers die Kasteel Het Nijenhuis begin dit jaar toonde, liet zien dat vandaag de dag nog overal in Europa in verval geraakte fysieke overblijfselen van de Koude Oorlog te vinden zijn; het is gedeeld Europees erfgoed. De *Iron Curtain Trail* is in 2019 zelfs erkend als *Cultural Route of the Council of Europe*.
Erfgoedorganisaties krijgen het erfgoed uit de Koude Oorlog ook steeds meer in het vizier. Zo gaf de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) al in 1997 een publicatie uit over de IJssellinie en nam zij tien jaar later het initiatief voor een categoriale studie over de civiele verdediging. Vervolgens heeft de RCE tussen 2017 en 2019 in opdracht van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) een verkenning
uitgevoerd naar het militaire erfgoed van de afgelopen tweehonderd jaar in Nederland. Daarbij is aan de hand van verhaallijnen (waaronder de Koude Oorlog) onderzocht op welke wijze dit onroerend erfgoed is beschermd, of er sprake is van een (instandhoudings)opgave, en zo ja, hoe hier een invulling aan kan worden gegeven. De Rijksdienst concludeerde dat het erfgoed van de Koude Oorlog de belangrijkste opgave is voor de nabije toekomst, maar dat er nog weinig onderzoek naar dit erfgoed is gedaan. Een compleet overzicht van die infrastructuur ontbreekt nagenoeg. Ook weten we niet voldoende wat eigenlijk de nalatenschap is van deze periode waarin we ons vizier massaal oostwaarts hadden gericht. Welke plaatsen herinneren bijvoorbeeld aan de maatschappelijke protesten tegen atoomwapens die al begin jaren '60 begonnen? Of welke herdenkingsmonumenten refereren aan de toenmalige inzet van Nederlandse troepen in het buitenland? Dat vraagt om nauwgezette bestudering en samenwerking met diverse partijen in het brede erfgoedveld, zoals met militair erfgoedorganisaties, particuliere bunkerspecialisten, universiteiten, onderzoeksinstituten en musea. En net zo goed met ministeries, provincies en gemeentes en steunpunten.

Amerikaanse Troposcatter (1967) als overblijfsel van een voormalig radio relay station uit de Koude Oorlog in het militair-historisch gelaagde Vinetaduin bij Hoek van Holland. De markante paraboolantennes werden ingezet voor het ontvangen en doorstralen van berichten vanuit West-Duitsland (Wiesbaden) via het Verenigd Koninkrijk naar de Verenigde Staten (Washington). *Foto Ben de Vries*

Inmiddels hebben veel civiel-militaire objecten hun functie verloren, zijn herbestemd en vaker nog aan hun lot overgelaten of gestript. Door gebrek aan kennis kunnen keuzes om objecten of structuren al dan niet op enigerlei wijze te beschermen op lokaal, regionaal of nationaal niveau, maar beperkt worden onderbouwd.
Tot op heden zijn enkele objecten uit de Koude Oorlog beschermd. Het munitiemagazijnencomplex in Nieuw-Balinge en het Vinetaduin met de Amerikaanse troposcatter in Hoek van Holland zijn als enige rijksmonument. Het Protestants Militair Tehuis (PMT) bij de Johannes Postkazerne in Havelte en een tankkazemat als onderdeel van de IJssellinie bij Dieren zijn bijvoorbeeld provinciaal monument. Daarnaast staan het inlaatwerk (IJssellinie) in Olburgen, de Zulu-hangaar op vliegbasis Soesterberg en de luchtwachttorens in onder andere Scheveningen, Ruinen en Warfhuizen op gemeentelijke monumentenlijsten. De noodzetel van de Rijksverkeersinspectie aan de Thurledeweg in Rotterdam – nu Bunker Museum Rotterdam - zal eind 2021 naar verwachting diezelfde status krijgen. En er zijn daarnaast enkele objecten die tijdens de Tweede Wereldoorlog een belangrijke rol speelden en om die reden rijksmonument zijn, maar ook in de Koude Oorlog een belangrijke functie hadden, zoals de commandobunker Clingendael (de zogenoemde Seyss-Inquart bunker), in Wassenaar. Maar het zijn uitzonderingen. Inmiddels heeft de minister van OCW in haar Kamerbrief van 28 april 2020 aangegeven te gaan werken aan kennisvermeerdering over het erfgoed van de Koude Oorlog en een beperkt aanwijzingsprogramma te zullen uitvoeren. De RCE zal die taak oppakken en daarbij samen optrekken met particulieren, overheden, universiteiten en het erfgoedveld, waar al veel expertise over dit erfgoed aanwezig is. Ook is een goede samenwerking met het Rijksvastgoedbedrijf en het ministerie van Defensie van belang.
Het onderzoek dat voor u ligt, getiteld *In geval van nood. Ondergrondse noodzetels voor de rijksoverheid tijdens de Koude Oorlog*, behandelt meer dan twintig ondergrondse schuilbunkers en levert een bijdrage aan de gewenste kennisopbouw over die Koude Oorlogsjaren in Nederland. De noodzetels liggen tot op de dag van vandaag diep weggestopt onder overheidsgebouwen in provinciehoofdsteden of onder ministeries, soms met luchtuitlaten gelijk een kunstwerk. Sommige ingangen zitten verstopt in duistere fietsenkelders. Hun dikke betonnen muren moesten aanvallen met nucleaire wapens en gifgas kunnen weerstaan, al was geen enkele noodzetel tegen een voltreffer bestand. Het is daar beneden een geheim(zinnig)e, parallelle leefwereld, gericht op de voorbereiding op een atoomoorlog. In geval van nood konden ministers zich met hun staf in deze ‘onderwereld’ terugtrekken. Als bovengronds het leven onmogelijk was geworden, konden zij daar nog twee, misschien drie weken doorwerken en het land blijven besturen, dat was de gedachte. Achteraf weten we dat het leven in die bunkers nauwelijks vol te houden was. En als uiteindelijk het water, de noodrantsoenen en de verse lucht op waren en men de bunker wilde verlaten, dan was het leven boven de grond verwoest, het stedelijk landschap apocalyptisch. Gelukkig is dit onzalige lot ons bespaard gebleven. En daardoor is het erfgoed van die grimmige Koude Oorlog er nog. Klaar om op juiste waarde te worden geschat. Daar gaan we nu mee aan de slag.

Ben de Vries
Programmaleider Militair Erfgoed, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

1 Inleiding

De gebouwen die in dit boekwerk onderzocht en beschreven worden, spreken bij veel mensen niet direct tot de verbeelding. Het zijn verborgen gebouwen die niet zijn doorgedrongen tot het maatschappelijk bewustzijn. Toen ik tijdens mijn tienerjaren de Open Monumentendag in Haarlem bezocht en in het provinciehuis aldaar een kijkje nam, vroeg een van de gastheren of ik geïnteresseerd was in het bezoeken van de atoombunker onder het gebouw. Na een positief antwoord van mijn kant, stuurde hij mij naar een deur aan de buitenkant van het gebouw. Ik wist niet wat ik moest verwachten: bij het woord bunker dacht ik aan een donkere en vochtige ruimte met dikke betonnen muren, zoals ik die gezien had bij de Duitse bunkers van de *Atlantikwall*. We werden in een klein groepje binnengelaten en nadat we door een aantal stalen deuren waren geleid, stond ik tot mijn verbazing in een heel gewone, schone, stille kantoorruimte, die nog steeds in gebruik bleek te zijn als crisiscentrum voor de provincie. Het vreemde was wel dat er slaapplaatsen waren en voedselpakketten. Bovendien bleken er ruimtes te zijn met apparatuur voor allerlei elektriciteits- en luchtvoorzieningen. De stilte die er heerste, de afgeslotenheid van de buitenwereld en het isolement was direct iets wat mij fascineerde. Mijn interesse voor dit gebouw, de reden waarom het gebouwd was en de geschiedenis ervan was gewekt. Regelmatig loop ik nog door het park waar deze bunker zich bevond: de sloop ervan deed mij beseffen dat daarmee een stukje geschiedenis verdween.
Op de kunstacademie pakte ik het onderwerp weer op voor mijn architectuurlessen. Dit waren de beginjaren van mijn onderzoek en ik kwam erachter dat er onder de rechtbank in Amsterdam ook zo'n atoombunker lag. Ik studeerde daar in de buurt en besloot op een dag langs te gaan. Ik liep het zwaarbewaakte gebouw binnen en vroeg de baliemedewerkster of ik de bunker mocht bezoeken. Zij wist niet waar ik het over had, maar een van de bewakers wilde weten waarom ik de bunker wilde bezoeken. Ik vertelde hem over mijn onderzoek voor de architectuurlessen. 'Kom maar mee', was zijn reactie en we liepen buitenom naar een deur in de parkeergarage. Daarachter bevond zich een trap naar beneden, de bunker in. Voor de bewaker zelf leek het ook geen dagelijks uitstapje; met hier en daar wat sleutels proberend hebben we een deel van de ruimtes kunnen bekijken.

De interieurs van de noodzetels zijn zeer karakteristiek. Anders dan in de doorsnee commandoposten of beschermde onderkomens met hun standaard meubilair, zoals stoelen van het merk Gispen, werd voor de noodzetels speciaal meubilair gemaakt. In de noodzetels kun je haast spreken van bunkerdesign. Omdat alle stoelen en tafels uitsluitend gemaakt zijn voor deze beschermde onderkomens, zijn het unieke interieurs, die veelal als tijdcapsules hun eigentijdse stijl hebben behouden, steeds gecombineerd met een specifieke functionaliteit ten behoeve van de bescherming tegen een atoomdreiging die nu niet meer bestaat.
Er is veel geld omgegaan in de constructie, afwerking en inrichting van dit soort objecten die, zoals de Civiele Verdediging het omschreef, "een verzekering zijn voor een ramp die wij liever niet willen meemaken". Deze investering in de bescherming van Nederland heeft bijzondere architectuur en design nagelaten die ook omwille van de bijzondere betekenis waard is te worden behouden.

Dit rapport geeft inzicht in welke noodzetels voor wie en met welk doel destijds zijn gebouwd, wat er nog aanwezig is en wat ze bijzonder maakt. In totaal worden 24 gebouwen beschreven, waarvan 19 noodzetels, 3 PTT-gebouwen en 2 gebouwen die officieel niet in het NoodzetelPlan worden genoemd. Daarnaast worden nog 3 buitenlandse regeringsbunkers door externe auteurs beschreven: die in Italië, Denemarken en Duitsland.
De epiloog is van de hand van Erik Gol, adviseur bij het Rijksvastgoedbedrijf.

Gesamtkunstwerk

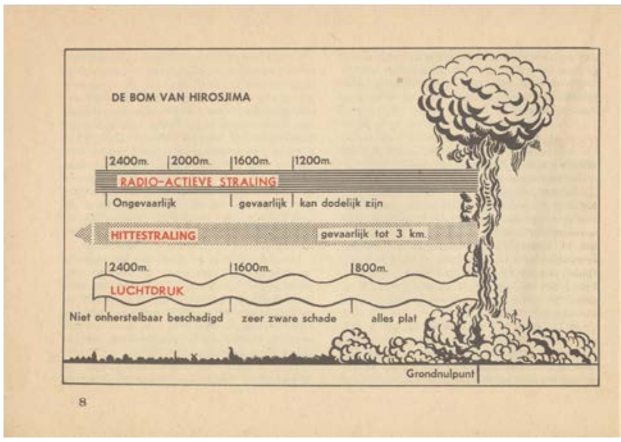
De noodzetels zijn met de ogen van nu te beschouwen als een soort *Gesamtkunstwerk*, omdat zij vanuit één, zij het zeer functionele, ontwerpfilosofie zijn vormgegeven en ingericht. Het ontwerp is niet van één ontwerper, maar men zocht naar een functioneel sluitende en tot in detail doordachte eenheid, ten behoeve van de bescherming van de mensen binnen. Om de ruimtes zo aangenaam mogelijk te maken werd veel moeite gedaan om te zoeken naar compromissen in meubilair en in kleuren en decoraties. Zo is ook de kleur van de voordeur van de bunker per ministerie verschillend. De Nederlandse Organisatie voor toegepast-natuurwetenschappelijk onderzoek (TNO) heeft destijds onderzoek gedaan naar de invloed van kleuren. Design-ideeën uit de jaren '70 drukten zo hun stempel op het strakke interieur. Over elke drempel, elk putje, elke hendel was nagedacht hoe het functioneerde als werk- of leefruimte. Maar ook hoe het die ene grote ramp van een atoomaanval kon doorstaan en hoe de mensen, het meubilair en de apparatuur elkaar dan konden beschermen tegen de schokgolven.
Destijds waren deze bijzondere ruimtes onbekend en dat is eigenlijk nog steeds zo door de strenge geheimhouding, maar ook omdat ze weinig gebruikt zijn. Dat heeft ervoor gezorgd dat een aantal van deze objecten nog helemaal intact is en morgen zo weer in gebruik zouden

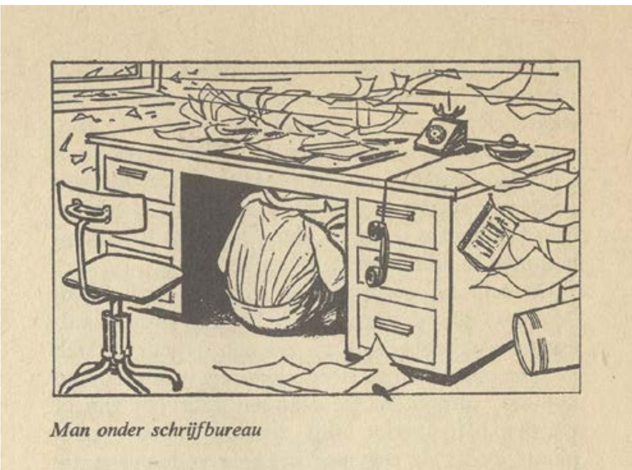
kunnen worden genomen. Men was helemaal voorbereid op een nucleaire ramp die uiteindelijk nooit heeft plaatsgevonden.

1.1 Waardering

De noodzetels zijn historisch gezien bijzonder om de reden waarvoor ze gebouwd zijn: als bescherming voor de regering tijdens de periode van de Koude Oorlog. Een echte oorlog brak hier nooit uit en daarom zijn deze gebouwen nooit gebruikt, behalve voor trainingen en oefeningen en soms zijn zij bemand bij een verwacht crisismoment. Er hebben nooit historische gebeurtenissen in de noodzetels plaatsgevonden en voor zover bekend zijn er nooit belangrijke beslissingen genomen in deze gebouwen. Uitzondering is wellicht de keer dat minister Voorhoeve met de defensietop tijdens de val van de enclave Srebrenica in 1995 langdurig in de Defensienoodzetel verbleef. Het ging onder andere over de luchtsteun en vanuit die bunker belde hij met autoriteiten, zoals met de speciale VN-vertegenwoordiger. In de vooravond werden daar andere ministers gebriefd. Dit onderzoek focust op de historische bedoeling en de context waarbinnen de noodzetels waren gebouwd. Omdat de verschillende noodzetels verspreid liggen over Nederland en er behalve communicatielijnen geen fysieke verbindingen zijn tussen de noodzetels, wordt er vooral gekeken naar de functionele samenhang tussen de noodzetels in oorlogs- of crisistijd. Belangrijk is om te onderzoeken hoe deze objecten gezamenlijk het land bestuurbaar hadden kunnen houden. In dit kader is de functie van de noodzetel, en van alle apparatuur die deze functie faciliteerde, zeer belangrijk.

Het ministerie van Binnenlandse Zaken, verantwoordelijk voor voorlichtingscampagnes ter bescherming van de bevolking in oorlogstijd, stuurde in oktober 1961 aan 3,5 miljoen huishoudens het boekje *'Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf'* en enkele weken later nog de weinig geruststellende *'Toelichting Wenken'*. "*Reken er echter niet te vast op dat u tijdig door luchtalarm wordt gewaarschuwd. Als het kernwapen met een raket aankomt, is dit zelfs onmogelijk. Het is in dit geval dus waarschijnlijk, dat de explosie op een voor u volkomen onverwacht ogenblik plaatsvindt. Maar dan krijgt u (...) nog de waarschuwing van de lichtflits, want die komt een tot enkele seconden voor de luchtdruk. Dat is zeker niet veel tijd, maar nog wel voldoende om onder een tafel, in een portiek of een greppel, of achter een boom te duiken (...)*"

2 Korte introductie op de Koude Oorlog

Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog ontstond een patstelling tussen de twee grootste mogendheden van die tijd: de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. Het was een periode van gewapende vrede waarin twee ideologieën lijnrecht tegenover elkaar stonden: een kapitalistische en een communistische. Deze Koude Oorlog werd politiek uitgevochten tussen 1945 en 1989/1991. Beide grootmachten probeerden invloed uit te oefenen op verschillende landen en gebieden in de wereld. Dit leidde, behalve tot propaganda en intimidaties, soms ook tot zeer gevaarlijke situaties en crises waarbij een Derde Wereldoorlog had kunnen uitbreken, zoals tijdens de Korea-oorlog, Vietnamoorlog, Hongaarse Opstand, Praagse Lente, Cubacrisis, de bouw van de Berlijnse Muur, de inval in Afghanistan etc. De dreiging van een oorlog en later van de atoombom, zorgden ervoor dat de Nederlandse regering, mede onder druk van de NAVO, begon na te denken over maatregelen ter bescherming van de bevolking en van haarzelf.
De Nederlandse overheid verwachtte in eerste instantie een Sovjetaanval over land met conventionele wapens en dat vanuit vliegtuigen het land op grote schaal gebombardeerd zou worden. Halverwege de jaren vijftig veranderde dit standpunt en werd rekening gehouden met de inzet van atoomwapens. Toen duidelijk werd dat de Sovjet-Unie over atoombommen en bijbehorende vliegtuigen beschikte, groeide het besef dat de schade door zo'n bom vele malen groter zou zijn dan bij conventionele bombardementen.
De overheid was bang dat de nieuwe vijand, de Sovjet-Unie, er niet voor zou terugdeinzen ook burgerdoelen te raken bij een mogelijk nieuwe oorlog. Bij een nucleaire aanval zou de luchtdruk, hitte en straling een groot gevaar voor de bevolking vormen. En niet te vergeten de gevolgen op de lange termijn van een fall-out ofwel radioactieve neerslag na een atoomaanval. Het geschatte aantal doden en gewonden naar aanleiding van een dergelijke aanval liep in de loop van de jaren op. In 1962 ging de regering nog uit van 200.000 doden en 200.000 gewonden; in 1971 ging men zelfs uit van zes miljoen doden en twee miljoen gewonden.
De atoombommen waren door de Sovjet-Unie allereerst op de vliegbases gericht en dan op de grote steden van Nederland, waaronder Den Haag. Op kaarten van de Sovjet-Unie uit 1972, gemaakt door het Poolse leger, was echter te zien dat Den Haag geen doelwit meer was, omdat de Sovjet-Unie ervan uit ging dat de Amerikaanse troepen het grootste gevaar vormden en via Rotterdam en IJmuiden Europa zouden binnenvallen. De regering ging er niet van uit dat Den Haag een nucleair doelwit zou zijn, omdat de stad niet direct van militair belang was. De verwachting was dat de bommen eerder op bijvoorbeeld Rotterdam, Utrecht (een knooppunt van treinverkeer), Den Helder en de haven van IJmuiden zouden vallen, omdat dit ideale bevoorradingsplaatsen waren voor bijvoorbeeld het Amerikaanse leger. In IJmuiden was er zelfs een, inmiddels verdwenen, spoorlijntje aangelegd van de haven naar de gewone spoorverbindingen.
Het einde van de periode van de Koude Oorlog wordt gesymboliseerd door de val van de Berlijnse Muur in november 1989, het uiteenvallen van het Warschaupact.
De strategie van de NAVO ter voorkoming van oorlog was dat de aangesloten landen dienden te beschikken over een voor de vijand duidelijk zichtbare en geloofwaardige afschrikkingscapaciteit. Aan deze eis, vastgelegd in het door de Nederlandse regering onderschreven NAVO-document MC 14/2, werd voldaan door het oprichten van een zichtbare Civiele Verdediging en de bouw van schuilkelders en noodzetels.

Bordje op de deur van de werk-/slaapkamer van de minister van Buitenlandse Zaken

2.1 Civiele Verdediging: instandhouding van de samenleving[1]

Alles wat niet-militair was, viel onder de Civiele Verdediging. Dat betekende dat de Civiele Verdediging als overkoepelende organisatie zorgdroeg voor de bescherming van alle facetten van de samenleving ten tijde van oorlog en rampen. In de Civiele Verdediging was de taak van de overheid opgenomen om wetten en regelgeving te maken voor alle omstandigheden en het ambtelijk apparaat te laten functioneren.
De Staf voor de Civiele Verdediging, de SCV, werd ingesteld in 1960 en viel tot 1 november 1971 onder het ministerie van Algemene Zaken; na 1971 werd dat het ministerie van Binnenlandse Zaken. Daarnaast had elk ministerie een eigen afdeling die ervoor verantwoordelijk was dusdanige maatregelen te treffen dat het eigen

[1] *Civiele verdediging in het tijdperk van de wederopbouw*. Categoriaal onderzoek Wederopbouw 1940-1965, Tine van Merwijk (2007).

ministerie, en de organisaties die eraan verbonden waren, zo goed mogelijk voorbereid waren op een oorlog of een ramp. In een crisissituatie was de desbetreffende minister verantwoordelijk voor zijn eigen beleidsterrein, onder leiding van de minister-president. Onder de Civiele Verdediging vielen het openbare schuilplaatsenbeleid, de Bescherming Bevolking (BB) en de stimulering van de Bedrijfszelfbescherming (BZB) voor het bedrijfsleven. Elk groot bedrijf in Nederland was verantwoordelijk om zelf een BZB op te richten. Toen de Koude Oorlog op zijn einde liep, werd de Civiele Verdediging per 1 mei 1991 opgeheven, maar het beleid bleef tot 1994 in stand. Daarna verdween het budget voor de Civiele Verdediging van de begroting. De taken hiervan gingen terug naar de verschillende ministeries, die elk verantwoordelijk werden voor het eigen crisisbeleid.

2.2 De taken van de diverse ministeries in de Civiele Verdediging[2]

Ministerie van Algemene Zaken

De belangrijkste taak van dit ministerie was de coördinatie van het regeringsbeleid door de minister van Algemene Zaken: de minister-president. Het uitdragen van dit beleid naar de bevolking toe geschiedde gezamenlijk met de Regeringsvoorlichtingsdienst. De minister-president stond ook aan het hoofd van de Civiele Verdediging. Deze was in 1963 ontstaan uit de Staf voor de Civiele Verdediging (SCV), ingesteld bij besluit van 26 september 1960 en uit de Commissie Algemene Verdedigingsvoorbereiding (CAV) opgericht in 1952. Deze CAV adviseerde de minister-president, tot de opheffing in 1969.

Ministerie van Binnenlandse Zaken

De taak van het ministerie van Binnenlandse Zaken was het binnenlands bestuur op gang te houden. Hiertoe hield men contact met de Civiele Verdediging van provincies en gemeentes en was men verantwoordelijk voor de Bescherming Bevolking, die vanuit dit ministerie was opgezet.

In 1971 verschoof de verantwoordelijkheid voor de Civiele Verdediging van het ministerie van Algemene Zaken naar het ministerie van Binnenlandse Zaken en werd deze minister aangesteld als hoofd Civiele Verdediging.

Ministerie van Justitie

Het ministerie van Justitie was ervoor verantwoordelijk om de rechtsgang in oorlogs- of crisistijd mogelijk te maken voor civiel en militair recht. Verder was dit ministerie verantwoordelijk voor de politie op landelijk en gemeentelijk niveau. Hiertoe was ISPOL, de Interdepartementale Staf Politie, opgericht.

Ministerie van Buitenlandse Zaken

Het ministerie van Buitenlandse Zaken was verantwoordelijk voor het contact met buitenlandse mogendheden, voornamelijk in NAVO-verband. Men was ook vertegenwoordigd in de Senior Civil Emergency Planning Committee (SCEPC). Deze raad bevorderde op civiel niveau de samenwerking tussen verschillende NAVO-landen, voornamelijk voor het vervoer van schaarse producten in crisis- of oorlogstijd.

Ministerie van Economische Zaken

De taak van het ministerie van Economische Zaken was het transport van goederen op gang te houden. Hierbij moest men denken aan alle vormen van transport, waaronder cruciale producten als gas, olie, elektriciteit en water. Om dit mogelijk te maken waren onder verschillende nutsbedrijven beschermde onderkomens gebouwd, zoals onder het hoofdkantoor van de Gasunie in Groningen; feitelijk bij alles wat nodig was om de industrie in Nederland op gang te houden in een crisis- of oorlogssituatie. Hiertoe was het ministerie zelfs bevoegd uitvoerverboden uit te geven voor essentiële goederen en waren er verschillende commissies die een voorraad van deze goederen dienden te waarborgen, bijvoorbeeld bouwmaterialen, zeep en papier. Dit ministerie was des te belangrijker omdat Nederland afhankelijk was van import, waardoor een kleine vermindering van goederen al vrij snel grote problemen zou kunnen opleveren en een crisis kunnen veroorzaken.

Ministerie van Verkeer en Waterstaat

De taak van dit ministerie was het verkeer in Nederland op gang te houden, niet alleen over de weg, maar ook over water en door de lucht. Het ministerie was verantwoordelijk voor de vliegvelden, de Rijksluchtvaartdienst en de Rijksverkeersinspectie, maar ook voor het KNMI. Een belangrijk onderdeel was Rijkswaterstaat die de waterhuishouding in Nederland beschermde, waardoor het vervoer over water mogelijk bleef. Hiertoe waren langs de belangrijkste waterroutes van Nederland beschermde onderkomens voor sluis- en brugpersoneel gebouwd. De "Scheepvaartorganisatie Delta" (SOD) was verantwoordelijk voor de binnenlandse scheepvaart.

Ministerie van Financiën

Het ministerie van Financiën was verantwoordelijk voor het op gang houden van het geldverkeer in Nederland en tevens voor het verlenen van leningen en kredieten. Men ging ervan uit dat in een oorlogs- of crisissituatie, geldverkeer via giro of computers niet meer mogelijk zou

[2] *De Civiele Verdedigingsvoorbereiding in Nederland 1969 en 1979.*

zijn en dat we weer terug zouden vallen op standaard papier- en muntgeld. Hiervoor had het ministerie in samenwerking met de Nederlandsche Bank in ondergrondse kluizen, op locaties verspreid over Nederland, grote hoeveelheden geld opgeslagen met daarbij schuilkelders voor het personeel ter beveiliging en distributie. Het was belangrijk dat in een crisissituatie de werknemers nog steeds betaald zouden kunnen worden en dat goederen nog steeds geleverd werden.

Ministerie van Landbouw en Visserij
De functie van het ministerie van Landbouw en Visserij was het op peil houden van de voedselproductie. Omdat import van voedsel wellicht niet meer mogelijk zou zijn, was het ministerie er verantwoordelijk voor dat de voedselproductie in Nederland plaatsvond. Verder was het samen met het ministerie van Economische Zaken verantwoordelijk voor de inkoop van voedsel en het controleren van de verkoop. Ook het regelen van de uitgifte van voedsel naar de bevolking via voedselbonnen behoorde tot de taken. Tot slot was men verantwoordelijk voor onderzoek en kennisopbouw ter bescherming van de landbouw tegen chemische, bacteriologische en nucleaire wapens.

Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen / het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM)
Het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen was verantwoordelijk om zelfs onder crisis- en oorlogssituaties scholing en educatie voort te zetten of deze zo spoedig mogelijk na een ramp weer op te bouwen. Kunstbescherming was ook een deel van de Civiele Verdedigingsvoorbereiding. De toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg (nu RCE) hield zich daar onder andere mee bezig en was ondergebracht bij het ministerie van CRM. Hiervoor wilde men nog verscheidene Rijksbergplaatsen voor Kunstschatten bouwen, maar aanvankelijk ging het vooral om hergebruik van de kunstbewaarplaatsen die al in de Tweede Wereldoorlog waren gebouwd.
Later werd er veel meer gefocust op de bescherming en opslag op locatie: bij musea en archieven werden maatregelen getroffen om kunstschatten of documenten te beschermen. Voor de bescherming van collecties werd een monumentenwacht ingesteld. Dit waren voornamelijk vrijwilligers met één provinciaal inspecteur kunstbescherming. Deze ploegen waren ingedeeld in vijftig kringen. Verder werden er ook aanpassingen gedaan aan verschillende collecties om ze te kunnen beschermen tegen rampen en oorlogsgeweld.

Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne
De taak van dit ministerie was om in crisis- en oorlogssituaties de ziekenhuizen in bedrijf te houden via de ‘Ziekenhuisorganisatie in buitengewone omstandigheden’, die in 1957 was ingesteld. Deze organisatie zorgde ervoor dat er zoveel mogelijk capaciteit in de ziekenhuizen aanwezig was voor opvang van oorlogs-

Paleis van Justitie in aanbouw, 1970. Op de voorgrond is de constructie van de noodzetel van EZ en V&W te zien. *Foto T.A. Meije*

Voorbereidingen voor afzinken van Defensienoodzetel, 1985.
Foto archief Den Haag

slachtoffers, zowel van burgers als militairen. Onder verschillende ziekenhuizen werden ondergrondse noodhospitalen gebouwd. Daarbij was het de taak van het ministerie om in een vijftigtal magazijnen, verspreid over tweeëntwintig locaties in Nederland, voldoende goederen op te slaan om de ziekenhuizen te kunnen bevoorraden, zoals bedden, brancards en apparatuur. Deze magazijnen beschikten ook over speciaal gekoelde ruimtes voor opslag van medicijnen.
Het ministerie was eveneens verantwoordelijk voor de drinkwatervoorziening. Men zorgde ervoor dat het drinkwater niet besmet raakte en liet indien nodig de leidingen repareren. Verder faciliteerde het ministerie waar nodig nooddrinkwater en had het de taak om ervoor te zorgen dat er geen besmettelijke ziektes konden worden verspreid.

Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening
Dit ministerie was via het bureau Coördinatie Civiele Verdedigingsplannen voornamelijk verantwoordelijk voor de bouw van openbare schuilgelegenheden en noodzetels. Een taak was tevens om zo snel mogelijk na een oorlog of ramp de wederopbouw van Nederland ter hand te nemen door de bouw van huizen, fabrieken en wegen. Tijdens een crisis of oorlog zou men noodherstel organiseren.

Ministerie van Defensie
De functie van het overheidspersoneel bij het ministerie van Defensie was om de contacten tussen de Civiele Verdediging en Defensie goed te laten verlopen. De militaire staf stond direct in contact met de ministers en lagere overheden konden via het ministerie contact houden met de krijgsmacht. Op provinciaal en gemeentelijk niveau was er rechtstreeks contact tussen militaire en civiele autoriteiten. Bovendien konden militaire gezagsdragers in bijzondere omstandigheden aanwijzingen geven.

2.3 Bescherming Bevolking[3]

De BB was in 1952 naar Brits model opgericht door het ministerie van Binnenlandse Zaken en viel ook onder dit ministerie. De organisatie was een vrijwillige reddingsdienst. Het idee was dat elke Nederlander moest weten hoe hij na een bombardement een brand moest blussen om een grotere brandhaard te voorkomen. Hiertoe wilde men een grote burgerbeweging oprichten met 200.000 vrijwilligers en zo de burger weerbaar maken in een volgende oorlog. Men wilde dit specifiek niet-militair organiseren, vanwege de afkeer van militarisme na de Tweede Wereldoorlog. Daarom moest het lijken op een zelfstandige vrijwilligersorganisatie, niet gerelateerd aan de krijgsmacht of de overheid.
De eerste eisen vermeldden dat de organisatie over goed materieel moest kunnen beschikken, zoals degelijke uniformen voor aanzien en prestige. Dat laatste argument kwam kennelijk niet goed over, want het eerste wat de BB kreeg, waren simpele grijze overalls en Engelse helmen die nog over waren uit de Tweede Wereldoorlog. Zelfs vrouwen kregen geen eigen damesuniform en daar was men vanuit kerkelijke kring zeer verbolgen over, omdat een vrouw in een overall in die tijd ongepast was. Mede door het feit dat een deel van de leiding van de BB uit oud-militairen bestond, kreeg de BB toch een militair karakter. Ook de parades die gehouden werden, hielpen niet mee aan het beeld van een civiele organisatie. Uiteindelijk werd het aantal vrijwilligers, dat men per provincie nodig had, niet gehaald. Er werd besloten dat jongeren die vielen onder de regeling van broederdienst en degenen die waren afgekeurd voor dienstplicht, verplicht naar de BB moesten. Dit zorgde voor een instroom van jongeren die feitelijk geen zin hadden en de voornamelijk oudere vrijwilligers vonden dat een ramp. De BB is uiteindelijk op 11 juni 1986 zonder ceremonie opgeheven. De vrijwilligers van de BB moesten dit via de radio vernemen. De BB was een organisatie die niet heel veel actie heeft gezien, maar die wel in het geheugen van de bevolking is blijven hangen als een beeld van de Koude Oorlog. Dit in tegenstelling tot de Civiele Verdediging die meer op de achtergrond werkte en dus minder bekend was.

2.4 Vluchtplan[4]

Gedurende de gehele periode van de Koude Oorlog was het plan van de Nederlandse regering en het koningshuis om in geval van nood uit te wijken naar het buitenland. Deze vluchtplannen kwamen voornamelijk voort uit de ervaringen van de Tweede Wereldoorlog en het kabinet in ballingschap. Men had toentertijd ontdekt dat men weinig invloed had op andere landen als men niet meer kon beschikken over een eigen grondgebied en bevolking. Daarom rees aan het begin van de jaren '50 het plan om een groot deel van de bevolking in de directe omgeving van potentiële doelen, zoals vliegbases, te evacueren. Daarnaast ging het om het kabinet, ambtenaren, legerleiding, hoofden van belangrijke bedrijven en organisaties, professoren en doctoren. Zo dacht men in

[3] *Atoomgevaar? Dan zeker B.B. De geschiedenis van de Bescherming Bevolking*, Bart van der Boom (2000).

[4] *De Russen komen! Nederland in de Koude Oorlog*, Mark Traa (2009).

het buitenland door te kunnen functioneren als land. Dit was een dermate groot evacuatieplan dat de krijgsmacht de uitvoering ervan haast onmogelijk achtte: men kon immers niet het land verdedigen én tegelijkertijd duizenden mensen evacueren. In reactie op de bezwaren suggereerde de regering dat de krijgsmacht bij de uitvoering van de evacuatie, de taak van landsverdediging kon laten vallen en dat men zich zo kon focussen op de bescherming van de evacuatie. De legertop was het hiermee niet eens en dreigde zelfs helemaal niets te doen als de evacuatie niet van tafel zou verdwijnen. De regering legde dit protest naast zich neer en bleef doorgaan met de plannen voor een evacuatie. Uiteindelijk werd er een compromis gesloten in evacuatieplannen voor de regering met een kleine groep ambtenaren en voor het koningshuis. De evacuatie van de bevolking op grote schaal zou niet meer plaatsvinden. De vluchtroute zou via Engeland naar Amerika leiden. Later werd het de bedoeling om naar het eiland Curaçao uit te wijken en vandaaruit met een regering in ballingschap een 'nieuw' Nederland vorm te geven.
Het idee was om daar een nieuwe krijgsmacht op te bouwen waarmee men, misschien samen met de NAVO, Nederland kon heroveren. Op Curaçao werd een schaduwarchief aangelegd met alle documenten van de verschillende overheidsinstanties, de krijgsmacht en een groot deel van het bevolkingsregister van Nederland. Eind jaren '50 begon men na te denken over het bouwen van beschermde onderkomens in Nederland, maar pas eind jaren '70 zwakten de vluchtplannen langzaam af.

Kijkend vanuit Hazeleger in een gang van Nachtwacht. Halverwege die gang zit een verhoging met links en rechts ruimtes met verende, schokvrije vloeren

Gangenstelsel in twee verdiepingen tellende noodzetel ministerievan Binnenlandse Zaken, Den Haag. *Foto Kees van Leeuwen*

3 Ontwikkeling van de beschermde onderkomens voor de regering

De ontwikkeling van beschermde onderkomens of noodzetels in Nederland kwam pas laat op gang. Dit kwam doordat de regering na de Tweede Wereldoorlog nog lange tijd dacht aan vluchten naar het buitenland en daardoor meer op zoek was naar een tijdelijk onderkomen. Toen uiteindelijk de Russen in 1949 een atoombom kregen, werd de dreiging in de loop van de jaren '50 zo groot dat er wel een beschermd onderkomen moest komen. Men had daarvoor in 1950 een aantal Duitse bunkers op het oog in het Staelduinse Bos bij Hoek van Holland.[5] Verder keek men naar de mogelijkheden om het kabinet en het ambtelijk personeel onder te brengen in verschillende landhuizen rond Den Haag. Een van deze landhuizen was het uit 1912 daterende landgoed Voorlinden te Wassenaar, waarvoor men zelfs plannen had om de kelder te verbouwen tot schuilplaats. De kelder bleek uiteindelijk niet groot genoeg om alle ambtenaren die er zouden moeten werken te huisvesten. Daardoor werd van de locatie afgezien. Daarnaast speelde dat het landhuis gehuurd werd door de PTT en bij beëindiging van de huur eventuele voorzieningen 'weggegooid geld' zouden zijn. Van de kant van de NAVO werd aanbevolen om een beschermd onderkomen voor de regering te bouwen. Nederland meldde in 1958 al bij het jaarlijkse overzicht van de Civiele Verdediging van de verschillende NAVO-landen dat het een plan klaar had en dat daarvoor de benodigde gelden beschikbaar waren.
Sinds 1945 was er de Algemene Verdedigingsraad (AVR), wiens taak het was de premier te adviseren over de verdediging van het land. Met het oog op in Nederland te verwachten oorlogshandelingen, zouden er bij het uitbreken van een oorlog op veel plaatsen verhuizingen moeten plaatsvinden van de organen behorend tot de nationale, regionale en lokale overheid.
De AVR was een 'open' raad binnen de ministerraad met als vaste leden de ministers van Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken, Defensie, Algemene Zaken, Verkeer en Waterstaat, Financiën en Economisch Zaken. De overige ministers schoven aan als de agenda daartoe aanleiding gaf.
Het eerste plan was om een regeringsonderkomen te bouwen buiten Den Haag, in de duinen bij Noordwijk of onder de nieuw te bouwen politieschool te Wassenaar. Dit onderkomen zou alle leden van het kabinet met ambtelijk personeel moeten kunnen huisvesten, in totaal 1.000 personen. Het kabinet had echter bezwaar tegen de locatie bij Noordwijk, omdat deze te ver buiten Den Haag gelegen was. Bovendien was geheimhouding ervan onmogelijk, omdat de grond eigendom was van Provinciale Staten en deze bestemming besproken zou moeten worden in de openbare provinciale vergadering.[6] Het leger had ook bezwaren tegen dit plan aangezien huisvesting van de regering op één locatie tot een kwetsbare situatie zou leiden. Het gaf de voorkeur aan huisvesting op verschillende locaties buiten Den Haag, omdat de stad doelwit zou kunnen worden van een atoomaanval: de onderkomens zouden op een afstand van minstens 5 km zo mogelijk 20 km van een atoomdoelwit moeten komen te liggen. Bovendien zouden te treffen voorzieningen binnen 5 km van het centrum zwaarder uitgevoerd moeten worden.
Tijdens militaire en civiele verdedigingsoefeningen - "Step" in 1959 en "Zebralim" in 1961 - werd bovendien duidelijk dat een bunker voor 1.000 personen niet goed kon functioneren. De suggestie van de legertop om verscheidene schuilplaatsen voor elk 60 personen te bouwen, voldeed daarentegen ook niet voor een goed functionerend regeringsapparaat . Het nieuwe plan voorzag in een bunker voor circa 500 personen. Tijdens het rooms-rode kabinet-Cals, halverwege de jaren '60, werd het aantal teruggebracht tot 350.
Tenslotte besloot de daaropvolgende premier De Jong dat de regeringsnoodzetel voor het kabinet in Den Haag gebouwd zou worden met een capaciteit van maximaal 150 personen. Bij deze regeringsnoodzetel werd vereist dat de constructie zodanig zou zijn dat deze een hoge beschermingsgraad bood tegen aanvallen van alle strijdmiddelen en een hoge afschermingsfactor tegen radioactieve straling.
Eind 1963 was er nog een nieuwe commissie benoemd, de Commissie Voorzieningen Civiele Verdediging in Rijksgebouwen (CVR), die verantwoordelijk was voor het beoordelen van voorstellen voor beschermde onderkomens en schuilkelders. En meer specifiek met het oog op de realisatie en de financiële haalbaarheid ervan. Om de kosten zo laag mogelijk te houden dienden de onderkomens zo veel mogelijk onder nieuw te bouwen overheidsgebouwen gesitueerd te worden. Tegelijkertijd vroegen verschillende ministeries de Rijksgebouwendienst om schuilplaatsen te ontwerpen voor hun individuele departementen. Omdat het de Rijksgebouwendienst niet duidelijk was wat de eisen voor de bouw waren, vroeg deze advies daarover aan de CVR. Deze raadde aan gewoon te starten met de bouw van commandoposten en schuilplaatsen en als deze gereed waren, zou de commissie besluiten of deze ruimtes in het NoodzetelPlan opgenomen konden worden. Zo zou men bij elke nieuwbouw voor een ministerie direct kunnen beginnen met een kelderlaag

[5] Nationaal Archief, archiefinventaris 2.03.01, nummer 1470.

[6] Mark Traa (2009).

die voldoende beschermend vermogen had om later als noodzetel te worden gebruikt.
Uit de vergaderstukken uit die tijd blijkt dat de Rijksgebouwendienst nog niet geheel voorbereid was op dergelijke projecten. Daarom vroeg de dienst aan het Bureau Verdedigingsaangelegenheden en Militair Geologische Dienst – later het Adviesbureau der Genie – om het eerste pré-NoodzetelPlan onderkomens te ontwerpen. Voorbeelden hiervan zijn de commandopost voor Rijkswaterstaat aan de Koningskade in Den Haag en de commandopost voor de lokale Rijkswaterstaat van Delfzijl, die later in dit rapport aan de orde komen.

3.1 Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Nieuwe Uitleg 1 te Den Haag

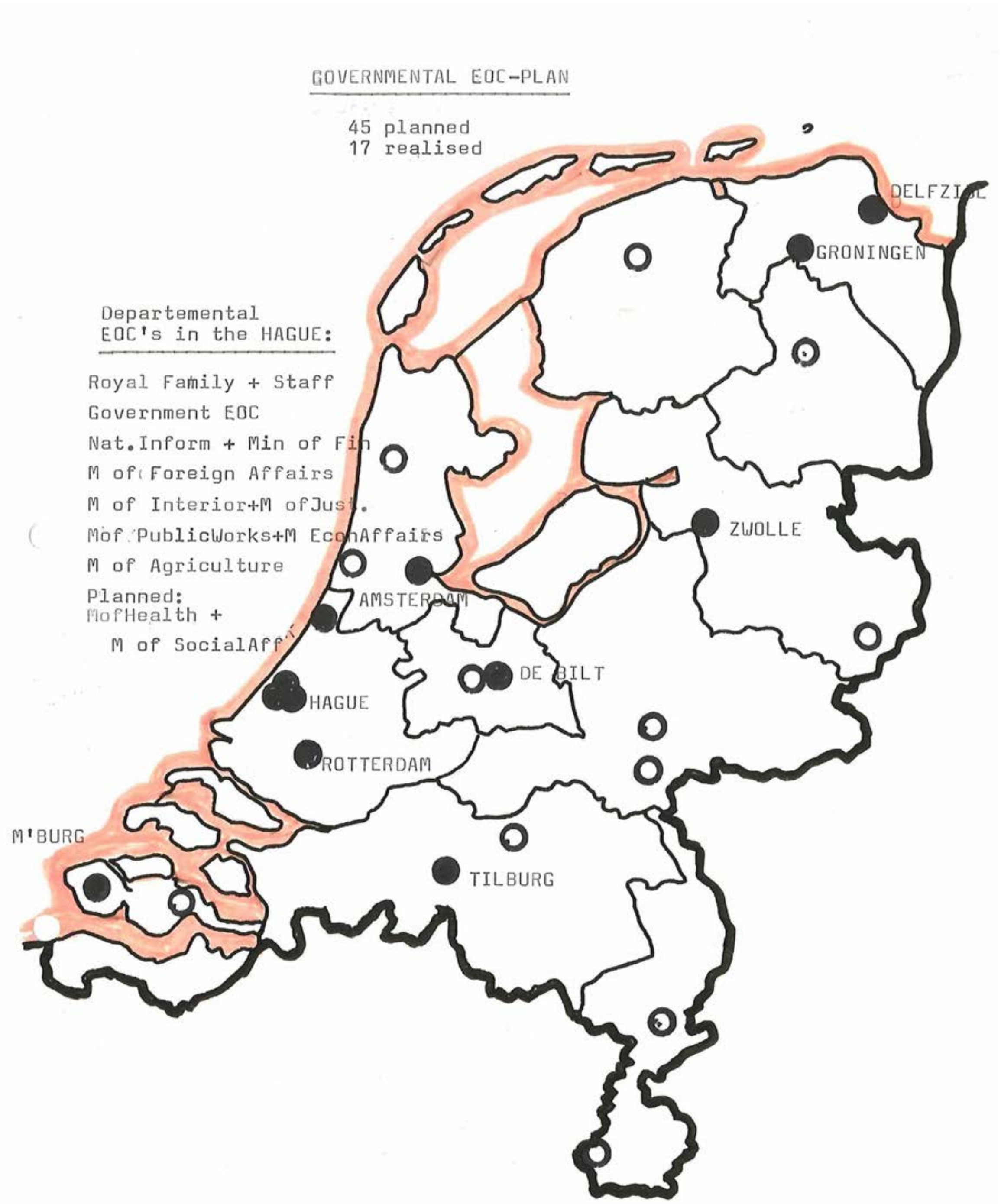
Naar aanleiding van het versturen van de brochure 'Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf' aan alle huishoudens in Nederland in oktober 1961 en de Berlijnse Crisis een maand later, stuurde de minister-president een brief aan de diverse ministeries met de vraag hoe het stond met de voorbereidingen voor de beschermingsmaatregelen voor het personeel en of deze beschermingsmaatregelen aan dezelfde voorwaarden voldeden als die in de brochure.[7]
Na ontvangst van deze brief werd een aantal departementale vergaderingen belegd door de Contactkring Coördinatoren Bedrijfszelfbescherming (BZB). Twee ministeries, te weten het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en van Landbouw en Visserij, bleken al te zijn begonnen met het voorzien in schuilgelegenheden en beschermde werkruimtes voor het personeel. In overleg met de Rijksgebouwendienst en de Genie werden bestaande kelders verbouwd tot schuilkelders en verstevigd. Het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen was al voor 1963 bezig een kelderruimte om te bouwen tot schuilgelegenheid en op advies van de Rijksgebouwendienst werden nog extra voorzieningen aan het plafond aangebracht. Het was een van de eerste ministeries die zijn eigen beschermde onderkomen had gebouwd. Het viel onder de BZB en was geschikt voor 60-70 personen.
Na de Tweede Wereldoorlog had het ministerie een aantal panden aan de Nieuwe Uitleg in Den Haag betrokken. Door de groei van het ministerie kwamen daar steeds meer panden bij. Omdat het ministerie ook nieuwbouw pleegde, besloot het ministerie om in het nieuwe pand op de hoek van de Kanonstraat en de Jan Evertstraat een schuilkelder te bouwen. Deze schuilkelder werd voorzien van een verstevigd plafond. In het onderkomen bevonden zich twee werkruimtes en twee slaapkamers, een eenvoudige keuken en een 'Elsan closet', een toiletruimte zonder riolering. Ook was er een EHBO-ruimte met nooduitgang. De luchtinstallatie bestond uit een simpele filterinstallatie die handmatig kon worden bediend.
Dit is een goed voorbeeld van een vroege standaard schuilkelder die was ontworpen door het eerder genoemde Bureau Verdedigingsaangelegenheden en Militair Geologische Dienst en gebouwd door de Rijksgebouwendienst. De kelder was voor zover bekend tot 1978 in gebruik door de organisatie Civiele Verdediging van het ministerie van Onderwijs en Kunsten.
Bovengenoemd vroeg onderkomen is echter niet meegenomen in het NoodzetelPlan en het ministerie heeft eigenlijk nooit een eigen noodzetel gekregen. Toen er in de jaren 1975-1978 plannen waren voor nieuwbouw voor het ministerie in Zoetermeer, zag de Civiele Verdediging een mogelijkheid om er een noodzetel onder te bouwen, projectnummer 21. Op het moment dat uiteindelijk het kantoorpand werd gebouwd tussen 1980 en 1984, was het plan een kelder te bouwen die in crisistijd gebruikt kon worden als noodzetel. Of deze echt gebouwd is, is onbekend.
De Rijksgebouwendienst werd bij sommige projecten geadviseerd door het Bureau Verdedigingsaangelegenheden en Militair Geologische Dienst, later, zoals gezegd, het Adviesbureau der Genie, onder leiding van Kolonel C. Schep. Hij schreef in 1961 het rapport 'Constructie van schuilplaatsen en commandoposten' dat de ideeën over bunkers radicaal veranderden. Hij realiseerde zich dat geen enkele ondergrondse betonnen structuur een directe aanval van een atoombom zou kunnen weerstaan. Zijn conclusie was dat de kans op een voltreffer minimaal was en dat de constructie van de schuilplaats slechts de gevolgen van een atoomaanval zou moeten kunnen weerstaan. Hij berekende dat een optimale betondikte van 30 cm voldoende zou zijn voor schuilplaatsen en het dubbele daarvan voldoende voor commandoposten. In het rapport legde hij uit dat het construeren van dikkere betonnen muren de kosten zou verdubbelen, maar niet meer bescherming zouden bieden tegen de effecten van kernwapens.
Door een verschil van inzicht tussen de krijgsmacht en de civiele staf over de beschermingseisen waaraan een beschermd onderkomen zou moeten voldoen, ontwikkelde de civiele staf uiteindelijk een eigen ontwerp volgens eigen standaarden en speelde het landleger hierin bijna geen rol meer. Dit is de reden waarom de beschermde onderkomens van de krijgsmacht afwijken van die van de Civiele Verdediging.

[7] Brief van Minister-president, 10 november 1961, aan Chef Staf voor de Civiele Verdediging, Nr. 144197.

4 NoodzetelPlan

In mei 1962 werd in een nota van de Staf voor de Civiele Verdediging, op basis van voorwerk van een interdepartementale studiegroep, voorgesteld om over een periode van vier jaar de vereiste noodonderkomens te realiseren. Het ging daarbij om onderkomens voor de regering zelf, voor de departementen van algemeen bestuur, voor nationale autoriteiten, die in het kader van de algemene oorlogsvoering een taak bij de Civiele Verdediging hadden te vervullen, en voor een aantal rijksfunctionarissen in de provincie. Dit voorstel was het gevolg van de acute Berlijnse crisis en een daaropvolgende bespreking in de ministerraad van 27 oktober 1961 over de zelfbescherming van rijksdiensten. Vanwege deze crisissituatie werd de paraatheid van de Civiele Verdediging verhoogd, maar bij oefeningen bleek dat er niet genoeg beschermingsmaatregelen waren tegen de gevolgen van een fall-out.
De Commissie Algemene Verdedigingsvoorbereiding (CAV) adviseerde eind 1962 om naar aanleiding van deze nota een verdergaande studie uit te voeren, omdat de bouw van de noodzetels niet opgenomen was in het meerjarenplan voor de Civiele Verdediging. Ook werd de opgave van 40 miljoen gulden voor de bouw ervan te globaal gevonden. De AVR vond dat de beslissing om te gaan bouwen niet zelf genomen kon worden en besloot daarom een nieuwe commissie in te stellen: de Commissie Noodzetels. Er werd aan alle ministeries verzocht om een persoon uit hun Commissie Civiele Verdediging te leveren voor deze nieuwe commissie, die voorgezeten werd door een lid van de Staf voor de Civiele Verdediging.
De Commissie Noodzetels had een aantal lastige vraagstukken op te lossen, zoals de keuze tussen het bouwen van één regeringsonderkomen of het bouwen op meerdere locaties, waarmee het risico kon worden verkleind dat door een voltreffer de gehele regering ineens uitgeschakeld zou worden. Al snel werd besloten tot spreiding over diverse locaties. Het grote nadeel hiervan was dat er langere reistijden zouden zijn, wat onwenselijk was bij een verrassingsaanval. Het compromis was om een deel van de noodzetels in Den Haag te bouwen en een deel buiten Den Haag; deze keuze kwam voort uit de opgaves van de diverse departementen. Ook werd besloten om de noodzetels, voor zover mogelijk, onder de diverse ministeries te bouwen, zodat deze snel bemand zouden kunnen worden.
In 1965 kwam de Commissie Noodzetels met het zogeheten NoodzetelPlan.[8] Dit plan voorzag in de bouw van 46 standaard noodzetels, verspreid over het land, waarbij de belangrijkste ministeries hun eigen noodzetel zouden krijgen. De Algemene Verdedigingsraad beoordeelde de haalbaarheid van dit plan, dat in drie fases uitgevoerd zou worden. De eerste fase bestond uit 25 en de tweede fase uit 20 noodzetels. Voor de derde fase zou bekeken worden wat er dan nog benodigd was. Dit plan voorzag in de huisvesting van 1.300 regeringsambtenaren in Den Haag en 3.350 ambtenaren daarbuiten. In de eerste fase werden de meeste ambtenaren verspreid over de provincies: één noodzetel per provincie en één in de grote steden Amsterdam en Rotterdam. In juli 1966 bracht de Commissie Algemene Verdedigingsvoorbereiding haar advies uit aan de Algemene Verdedigingsraad. In juni 1967 bevestigde deze raad de eerste fase van het aanbevolen bouwplan. Het doel was om in fase 1 binnen zeven jaar vijf noodzetels in Den Haag en 20 noodzetels daarbuiten te realiseren.
Het oorspronkelijk beoogde bouwtempo werd niet gehaald, voornamelijk vanwege de verplichting dat de noodzetels onder nieuwbouw gesitueerd moesten worden. Vanwege het trage bouwtempo eiste het kabinet dat de focus zou komen te liggen op de belangrijkste noodzetels die direct in gebruik genomen konden worden. Door de vertraging moesten verschillende departementen hun noodzetel delen of werden zij mede ondergebracht in reeds bestaande noodzetels van andere departementen. Uiteindelijk zijn er 18 noodzetels tijdens de eerste fase van het NoodzetelPlan gebouwd.
In 1984 bestonden er nog steeds plannen voor nieuwe noodzetels, deze moesten wel voldoen aan nieuwe eisen, zoals de mogelijkheid om ze in vredestijd als kantoorruimte te gebruiken. Hiervoor werd een aangepaste tweede fase van het NoodzetelPlan ingevoerd en kwamen er twee nieuwe ontwerpen voor de noodzetels onder de codenaam ‘Sovom’ en ‘Wittebrug’. De noodzetel ‘Sovom’ was bedoeld voor twee ministeries, Sociale Zaken en Volksgezondheid en Milieuhygiëne maar deze noodzetel is uiteindelijk nooit gebouwd.
Voor het ministerie van Verkeer en Waterstaat zou een noodzetel onder de codenaam ‘Wittebrug’ gesitueerd worden onder de uitbreiding van het ministerie aan de Plesmanweg 1 te Den Haag. Deze noodzetel was gepland onder de binnenplaats met in het midden van de noodzetel een open patio, waar de binnenruimtes op uitkeken en er ook daglicht binnenkwam voor dagelijks gebruik als kantoor – een eis op grond van de Arbowet. In een crisissituatie konden er grote betonblokken over deze patio heen geschoven worden om dit beschermd onderkomen af te sluiten. Men zag hierin het voordeel dat het personeel al gewend was aan de ruimtes en alle apparatuur in gebruik was en hoopte dat hierdoor het budget voor dit ontwerp zou worden toegekend.
Het budget kwam er echter niet: de uitbreiding is wel gebouwd maar zonder noodzetelvoorzieningen.

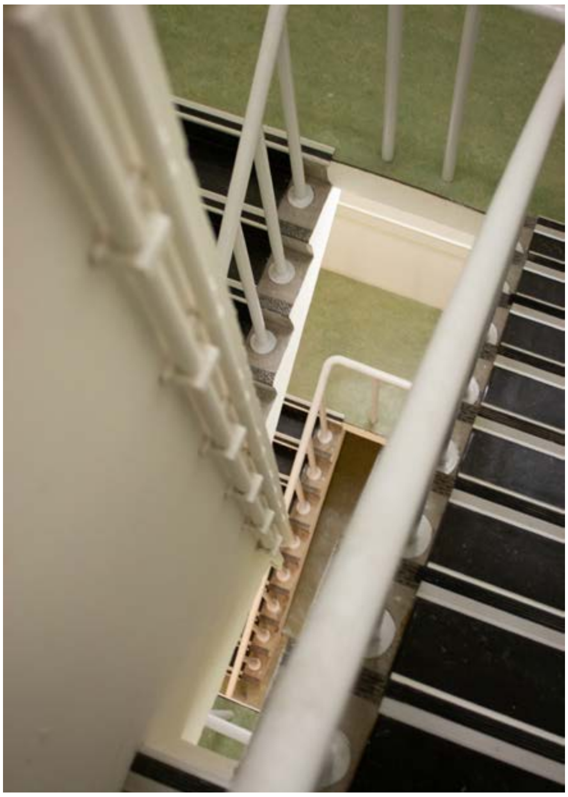
[8] Ministerie van Algemene Zaken, noodzetels van de rijksoverheid, 13 juni 1963, en Nota noodzetels overheidsdiensten, mei 1962.

Kaart (Governmental EOC-plan) van Nederland met daarop aangegeven de locaties van alle 17 gebouwde noodzetels in het zwart en in het wit nog 28 uit te voeren locaties. Kaart gemaakt rond 1982 voor Amerikaanse civiel-militair bezoek

Uiteindelijk werd alleen een crisiscentrum gebouwd in de kelder van het gebouw ernaast en dat alleen gebruikt werd voor crisismanagement. Het oorlogshoofdkwartier werd ondergebracht in de noodzetel van Rijkswaterstaat, omdat door de verbouwing daarvan de mogelijkheid ontstond om dit hoofdkwartier daar ook onder te brengen. De reden voor de samenvoeging was een nieuwe eis vanuit de NAVO ten aanzien van het communicatiesysteem en Verkeer en Waterstaat wilde niet twee systemen aanschaffen.

De laatste noodzetel die gebouwd is, en de enige in de tweede fase, was die van het ministerie van Defensie, en deze was niet opgenomen in het oorspronkelijke NoodzetelPlan. Het ministerie van Defensie was sinds 1977 aan het ijveren om ook voor haar personeel een

Trap naar de Haagse noodzetel Rijkswaterstaat die ook dient als druksluis

noodzetel te realiseren. De Staf voor de Civiele Verdediging was hierop tegen om financiële redenen, maar uiteindelijk werd de noodzaak duidelijk en het verzoek werd ingewilligd op voorwaarde dat de bouw aan de eisen zou voldoen, vergelijkbaar met de daglicht-eisen zoals men die ook voor 'Wittebrug' had voorzien, zodat het gebouw ook in vredestijd gebruikt kon worden. Aan deze eisen kon weliswaar niet worden voldaan vanwege de krappe locatie in de binnenstad. Daardoor kon de bovenbouw erbovenop en niet omheen gebouwd worden. Maar omdat de financiering al rond was, kon de bouw toch doorgaan en was de noodzetel in 1987 klaar. Doordat de financiering voor noodzetels onder nieuw te bouwen ministeries gestopt werd, zijn geen andere beschermde onderkomens gerealiseerd. In de tweede helft van de jaren '80 werd het ontwikkelen en bouwen van nieuwe noodzetels stopgezet en zijn er uiteindelijk maar 19 noodzetels (18 in de eerste en 1 in de tweede fase) gebouwd. De derde fase is dus nooit uitgevoerd.

De functie van een noodzetel
De functie van de noodzetel is het laten functioneren van de regering en andere cruciale instanties in buitengewone omstandigheden, met name in geval van oorlog. Gedurende een crisis zou slechts een kleine groep van elk departement de noodzetel mogen binnengaan: niet meer dan het aantal personen dat voor iedere noodzetel toegestaan was. Allereerst zou een kernteam naar binnen gaan om alles operationeel te maken. Naarmate de crisis verergerde, zou het aantal ambtenaren uitgebreid worden, ten einde het ministerie vanuit deze locatie te kunnen blijven leiden. De meeste ambtenaren zouden echter naar huis gestuurd worden. Alleen de ambtenaren die noodzakelijk waren voor de uitvoering van het beleid bleven achter in het ministerie. Voor deze groep was weliswaar geen plaats in de noodzetel, maar voor hen werden wel openbare schuilkelders gemaakt binnen het pand. Vandaar dat zich in de meeste panden met een noodzetel ook een schuilkelder bevindt. De bescherming van het personeel viel onder de Bedrijfszelfbescherming (BZB).

Kerngroep
Er was een huisbewaarder die per ministerieel decreet benoemd was. Hij was het hoofd van de kerngroep en verantwoordelijk voor alle lopende zaken en had een assistent die hem indien nodig kon vervangen. Alle belangrijke beslissingen inzake het functioneren van de noodzetel zouden door deze persoon genomen worden. Hij was in het voorkomende geval verantwoordelijk voor de verdeling van de rantsoenen, maar ook voor het toezicht op het naleven van de gedragsregels en de sancties bij misdragingen. Hij deed dit alles in samenwerking met de kerngroep, die bestond uit noodzeteltechnici, bewakers, het Verbindingsdienstpersoneel, het hoofd van de Civiele Verdediging en de arts c.q. de verpleegkundige. De huisregels waren zeer streng: onnodig spreken of rondlopen zonder doel was niet toegestaan en alle deuren dienden gesloten te blijven. Bij een gespannen situatie werd er van de huisbewaarder verwacht dat hij een tactische oplossing bood om escalatie te voorkomen.

Beleidsgroep
De Beleidsgroep viel onder verantwoordelijkheid van de minister en werd gevormd door de ambtenaren die het ministerie vanuit de noodzetel zouden besturen. Deze Beleidsgroep moest 24 uur per dag functioneren. De ambtenaren namen hun eigen apparatuur en documenten mee naar de noodzetel, zodat zij hun werk konden voortzetten. De meesten van hen hadden al deelgenomen aan een training in de noodzetel.
In het begin van een crisis kwam al het voedsel nog van buiten. In het geval van een complete lockdown werden de voorverpakte rantsoenen gebruikt. Koffie en thee was altijd beschikbaar. Gedurende eettijden was de kantine voor recreatie gesloten. Het voltallige personeel was verantwoordelijk voor het schoonhouden van de

Kombuis en kantine in de noodzetel van het Haagse ministerie van Economische Zaken

Kantine in de noodzetel van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Justitie, Den Haag

noodzetel. De kantine diende tevens als recreatieruimte, indien mogelijk was er televisie en radio, ook waren er video's, spellen en boeken aanwezig.
Elke kamer, elke slaapgelegenheid en alle lockers waren van een nummer voorzien dat bij binnenkomst in de noodzetel werd uitgegeven. Werken in ploegen betekende dat de meeste slaapplaatsen dus gedeeld moesten worden. De slaapruimtes hebben drie, zes of negen stapelbedden van drie bedden boven elkaar. Elk stapelbed was voorzien van een kussen, een slaapzak, een bedlampje en een kluisje. Bij binnenkomst in de noodzetel kreeg iedereen een nummer, een sleutel van het kluisje om persoonlijke bezittingen in op te bergen, een kussensloop en een lakenzak om verplicht in de slaapzak te gebruiken.
De noodzetel moest in vier fases operationeel gemaakt worden en de fases zouden gemeld worden via een telegram. Deze fases werden omschreven in het synchronisatieschema van civiele paraatheidsmaatregelen, uitgegeven door de Staf voor de Civiele Verdediging. Bij ontvangst van een telegram tijdens de eerste fase, de waarschuwingsfase, moest op korte termijn de bedrijfsgereedheid gecontroleerd worden. Dit hield in dat elke noodzetel werd geïnspecteerd op het functioneren van alle apparatuur. Daarnaast werd nagegaan of alle bedrijfsvoorraden op peil waren en alle inventarisgoederen aanwezig waren. Indien nodig werden zo snel mogelijk inventarisstukken van elders aangeleverd. Deze voorbereidingen mochten niet tot het laatste moment worden uitgesteld.

Eerste paraatheidsfase
De eerste groep van de kernbemanning, die de zorg had voor de communicatie en het technisch personeel dat verantwoordelijk was voor het onderhoud, betrok de noodzetel op 24-uurs basis. De overige leden van de kerngroep en een gedeelte van het beleidspersoneel zouden tijdens kantooruren in de noodzetel werken. Buiten kantooruren bleef de kernbemanning en het beleidspersoneel verantwoordelijk om op korte termijn de noodzetel te kunnen betrekken. Waar ze tussentijds moesten verblijven was niet duidelijk.

Tweede paraatheidsfase
De noodzetels werden permanent bezet na ontvangst van het betreffende actietelegram. Dit betekende dat de kernbemanning en het beleidspersoneel hun plaatsen innamen, maar dat voor het werk de normale kantooruren werden aangehouden. Buiten de kantooruren bleef deze bemanning in de noodzetel aanwezig en bleef er ook overnachten. De noodzetel bleef in dit stadium toegankelijk voor buitenstaanders. Dit was vooral van belang voor dagelijkse vergaderingen en overleggen over de crisissituatie.

Derde paraatheidsfase
Pas in de derde paraatheidsfase werden de noodzetels volledig operationeel. Dat betekende dat de noodzetel afgesloten werd en de toegangsprocedures via de luchtsluis en registratie etc. werden ingesteld. Het voor korte tijd verlaten van de noodzetel, zolang er geen fall-out of ander alarm was, werd uitsluitend voor het verrichten van dienstopdrachten en met instemming van de gezagvoerder toegestaan.

Geheimhouding
De Commissie Noodzetels realiseerde zich al heel snel dat geheimhouding heel belangrijk was, maar dat dit nooit 100% kon zijn. Het was het streven om zo min mogelijk organisaties bij de bouw te betrekken en de functie van het object te verhullen door te vermelden dat het voor een andere organisatie gebouwd werd, bijvoorbeeld voor de BB. De kerngroep was tot geheimhouding verplicht; het oefenende personeel werd verzocht er niet over te praten. Ondanks deze maatregelen bleven de noodzetels niet geheim, ze werden vermeld in de brochures voor de Civiele Verdediging en ook in de toelichting op de begroting van de regering, die openbaar was. De vraag naar personeel voor functies in de noodzetel was ook openbaar en werd onder andere gepubliceerd via het personeelsblad van de diverse ministeries. Hieraan is de dubbele rol te zien die de noodzetels hadden: aan de ene kant was het de bescherming van het personeel en de continuïteit van de regering, en aan de andere kant moest het een afschrikkende werking hebben, om de vijand te tonen dat Nederland op een kernoorlog was voorbereid.

4.1 Standaardcriteria voor de noodzetel (Mierenhoop/Hoenderhok)

De Commissie Voorzieningen Civiele Verdediging in Rijksgebouwen overlegde over de operatieve richtlijnen voor een standaard noodzetel. Deze beslissende richtlijnen werden ook nog voorgelegd aan de Commissie Noodzetels. In mei 1968 werden de eerste definitieve operatieve richtlijnen goedgekeurd voor het ontwerp van een standaard noodzetel voor 100 personen. Bij deze zogeheten 'Mierenhoop' bestond de kerngroep uit 40 personen en de beleidsgroep uit 60 personen. Tevens was er een ontwerp voor een noodzetel voor 60 personen, het 'Hoenderhok', met een kerngroep van 25 personen en een beleidsgroep van 35 personen. De Staf voor de Civiele Verdediging, het Bureau Civiele Verdediging van het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening en de Rijksgebouwendienst konden met voorbereidingen voor de bouw beginnen zodra deze

commissies instemden met het conceptontwerp van de noodzetel en indien het paste in het NoodzetelPlan.

Het Bureau Civiele Verdediging van het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening zou het standaardontwerp van de noodzetels aanpassen aan de specifieke wensen van de diverse ministeries. Omdat de meeste noodzetels gebouwd werden in combinatie met een overheidsgebouw, was het Bureau Coördinatie Civiele Verdedigingsplannen van de Rijksgebouwendienst verantwoordelijk voor de uitvoering ervan. Hoewel alle noodzetels van vorm en indeling feitelijk verschilden, was het wel de bedoeling dat ze zoveel mogelijk van hetzelfde standaardontwerp waren. De afmeting van de standaard noodzetel was: 600 m^2 in een verhouding van 3:2 met een vrije hoogte van 2.25 meter. De indeling bestond onder meer uit werkruimtes voor 45 personen en slaapaccommodatie voor circa 65 personen.
Om de kans op een direct treffen van een conventioneel wapen te voorkomen, diende de oppervlakte van een noodzetel zo klein mogelijk te zijn. De standaarddikte van de muren en het dak/plafond van een regerings-noodzetel was berekend op 60 cm om een direct treffen van een "multi-kt-wapen" buiten een straal van minimaal 1 km te kunnen weerstaan. Binnen deze straal van 1 km had de noodzetel 50% kans de aanval te weerstaan. Een dak van 60 cm was niet voldoende bij een conventionele oorlogsvoering en daarom waren sommige noodzetels voorzien van een dak van 1 meter dikte.
Er werd rekening mee gehouden dat bij een schokgolf versnellingen van 15g en verplaatsingen van 4 cm zouden kunnen plaatsvinden in de ondergrondse constructie. Het gebouw moest zulke schokgolven zonder schade aan de mensen en de in het gebouw aangebrachte uitrusting kunnen weerstaan. De noodzetel was voorzien van een rondlopende gang waaraan zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde ruimtes waren gesitueerd. De grotere ruimtes lagen aan de buitenzijde en de kleinere aan de binnenzijde ter versteviging van de constructie. De meeste binnenmuren waren van gewapend beton en andere scheidingswanden van staal.
De noodzetel was voorzien van een alarmsysteem. In alle hoeken van de gangen waren alarmlichten en sirenes aangebracht om luchtaanvallen of fall-out te melden. Deze waren gekoppeld aan de alarmering van de BB. In geval van een luchtaanval dienden alle kasten gesloten te

Noodzetel van het ministerie van Landbouw en Visserij in Den Haag voorzien van zuurstoftanks en fietsen voor aandrijving van luchtvoorziening en zuurstoftanks

worden en alle losse zaken opgeruimd te zijn, en zo mogelijk moesten alle personen gaan zitten of op hun bed gaan liggen.
De standaard noodzetels waren voorzien van noodrantsoenen, genoeg om de aanwezigen in de bunker minimaal twee weken te voeden. Deze periode was gebaseerd op de hoeveelheid brandstof die beschikbaar was om de generatoren voor elektriciteit te laten werken en voor de watervoorziening enz. In tanks was voldoende zuurstof opgeslagen om zonder aanvoer van verse lucht van buiten 24 uur te kunnen overleven. Bij een langer verblijf werd lucht van buiten gefilterd en gezuiverd voor gebruik binnen de noodzetel.
De meeste luchtinstallaties werden geïnstalleerd door Artos Vught N.V., opgericht in 1953 door het Duitse bedrijf Artos Lufttechnik GmbH om de constructie en het ontwerp in Nederland te begeleiden. De materialen werden geleverd door de hoofdfabriek, die gespecialiseerd was in luchtbehandelingssystemen voor schuilkelders en beschermde onderkomens.

4.2 Standaardisatie van ruimtes

De standaardvoorzieningen en de delen van het interieur die voor alle noodzetels hetzelfde waren, werden bepaald door het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Men zag als grote voordelen van standaardisatie vooral de eenvoudigere geheimhouding en lagere bouwkosten. Nadeel was dat het ontwerp minder flexibel was. Er werd een compromis gesloten door niet de hele noodzetel te standaardiseren, maar om verschillende ruimtes in een standaardmaat uit te voeren.

De essentiële standaardfunctie van de ruimtes die aanwezig moesten zijn:
- stafkamer en vergaderzaal
- plotkamer geïntegreerd in de stafkamer
- telefooncentrale
- verbindingscentrum-telexapparatuur
- machinekamer, voor generatoren en luchtvoorziening
- kantine annex kombuis
- wachtverblijf en gas(druk)sluis/ontsmettingsruimte
- ziekenboeg en verplegersverblijf
- werkplaatsruimte voor technisch onderhoud

Ook waren er werkkamers. Het meubilair in een standaard werkkamer bestond meestal uit twee tafels met vier werkstoelen en twee kasten. Dit kon verschillen op basis van de grootte van de ruimte of het aantal personen dat in de ruimte moesten werken. Standaard slaapkamers bestonden uit een kamer met twee stapelbedden, elk voor drie personen. Daarnaast twee kasten met kluisjes voor het opbergen van persoonlijke bezittingen en één klapstoel, tevens was er aan aantal haken aan de muur. In sommige noodzetels was er een nachtlampje bij elk bed.

Kantine en keuken
De standaard kantine was geschikt voor 60 personen. De keuken was een standaard kombuis met een toonbank waar het eten werd uitgegeven. De watervoorziening was een kraan voor drinkwater en een voor water uit een eigen bron. Ook was er een koffiezetapparaat met een eigen watertoevoer. De apparatuur in de keuken bestond uit een koelkast en vier ovens waaruit het bovenste verwarmingselement verwijderd was. Er was een speciale bak gemaakt die in deze ovens paste om het voorverpakte voedsel in water op te warmen. Het water werd door het onderste element opgewarmd. Er werd gekozen voor deze methode om zo min mogelijk energie te verbruiken en warmte te verspreiden in de noodzetel. Het bestek en het servies was van plastic en werd niet afgewassen maar weggegooid omdat afwassen veel water verspilde. Hierdoor ontstond veel afval, waarvoor in de noodzetel een speciale ruimte was gereserveerd.

Meubilair
In de meeste beschermde onderkomens werd standaard meubilair aangeschaft, behalve in de noodzetels waarvoor alles speciaal werd ontworpen in verband met de specifieke beschermingseisen. Eén van de eisen was dat alles vastgemaakt moest worden en een versnelling van 15g moest kunnen weerstaan om het risico te vermijden dat men bij een aanval gewond zou raken door rondvliegend meubilair. De tafels waren voorzien van een stalen kokerframe met een houten blad. Hiervoor bestonden standaardmaten, aangepast aan de ruimtes. Bij deze tafels werden speciale stoelen gebruikt. De noodzetel kende twee standaard stoelen, speciaal ontworpen om de schok van een explosie op te vangen. Hier was een lang onderzoek aan voorafgegaan omdat gangbaar meubilair niet geschikt was gebleken, zelfs niet met uitgebreide aanpassingen. Uiteindelijk had men twee eigen stoelen ontwikkeld. De eerste was een standaard werkstoel. Hiervoor gebruikte men een onderdeel van een stoel die ontworpen was door de studio van het echtpaar Robin en Lucienne Day. Men gebruikte alleen de kuip van dit model en verstevigde deze door een gietijzeren blok eronder te monteren. Dit blok werd weer gemonteerd op stalen veren zodat de stoel bij een schok kon bewegen om de klap op te vangen. De stalen veren werden bevestigd op een draaipoot zodat het geheel als een draaistoel vastgezet kon worden bij een bureau. Bij sommige noodzetels was deze kuipstoel voorzien van een speciaal daarvoor gemaakt kussentje.

Werkkamer "Nachtwacht"

De tweede stoel was, zoals dat werd genoemd, een 'klapzitting'. Deze stoel werd compleet gefabriceerd in Engeland door het bedrijf Rank Strand. Het ontwerp kwam uit Nederland van een tot dusver onbekende ontwerper. Deze stoel werd voornamelijk gebruikt voor korte bezoeken aan verschillende ruimtes.
Andere speciaal voor het doel vervaardigde meubels zijn onder andere de kantinebanken. Deze waren gemaakt van dezelfde stalen kokerprofielen als de tafels en hadden naast de standaard rugsteun een extra hoofdsteun voor bescherming tegen schokgolven. De rest van het meubilair zoals de kasten, waren geen speciale ontwerpen. Het waren stevige ijzeren kasten die aan de grond en aan de muur werden bevestigd.

Toiletten

De toiletten met wasbakken waren van roestvrijstaal, omdat dit niet breekbaar was. In de toiletruimte was geen douche aanwezig. Wel was er een kleine ruimte met een wasbak, voorzien van een gordijn waar men zich met een washand kon wassen. De spiegels waren van gepolijst staal, ook dit om scherven te voorkomen.
Naast het meubilair werd een deel van de uitrusting gestandaardiseerd aangeleverd, zoals de verbindingsapparatuur. Dit betreft voornamelijk het interne telefoonnet. Dit bestond uit standaard telefoons met als kleine aanpassing dat ze een lipje hadden om de hoorn vast te zetten: in het geval van een schokgolf zou de hoorn zo niet van de haak vallen. Vanzelfsprekend waren ook de telefoons vastgemaakt aan het bureau. Er zaten in de vroege noodzetels handbediende centrales die al snel werden vervangen door automatische centrales. Verder waren er telexen aanwezig en een faxapparaat. Alle communicatieapparatuur werd geleverd en geïnstalleerd door de PTT, het Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie, en bleef zijn eigendom. In alle andere voorzieningen die nodig waren, werd door de hoofdgebruiker voorzien, zowel in vredestijd, als in eventuele tijden van nood.
Medicijnen en de Eerste Hulp-uitrusting werden verzorgd door het ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne. Medicijnen werden niet vooraf opgeslagen in de noodzetels, maar in een crisissituatie werd erin voorzien. Dit ministerie was ook verantwoordelijk voor de zogeheten Nuclear Biological Chemical (N.B.C.)-uitrusting, die bestond uit meetapparatuur, gasmaskers en beschermende kleding.

Toegang tot de noodzetel

De ingang van een standaard noodzetel had een trap die zo mogelijk verwijderd kon worden om met een hijsbalk ook grotere apparatuur naar binnen te brengen. Men kwam via een atoomvrije deur in de luchtsluis. De luchtsluis had drie deuren: een naar de ruimte van de bewaker en twee deuren naar de gassluis met de douches om te ontsmetten. In het ontwerp was één deur voor de dames en één deur voor de heren bedoeld. Deze ruimtes kwamen uit in de ruimte voor de wacht.
De procedure om binnen te komen was als volgt: men belde de bewaker van buitenaf via de intercom. Hij controleerde of je toestemming had om binnen te komen. Na toestemming kon je de luchtsluis binnengaan. Inmiddels had de bewaker een speciaal gaspak en gasmasker aangedaan en liep hij door de doucheruimte om je op besmetting te controleren. Als je besmet bleek, moest je douchen en je besmette kleding in een daarvoor bestemde koker deponeren. Douchen gebeurde onder het toeziend oog van de bewaker. Na het douchen werd gecontroleerd of je volledig ontsmet was. Als je 'schoon' was, kreeg je nieuwe kleding en mocht je de noodzetel binnengaan, waarna ook de bewaker zijn speciale kleding en masker weer aflegde.

Essentiële voorzieningen

- opslagtanks voor drinkwater en brandstof voor 14 dagen
- toegang tot het publieke waternet
- een eigen bron

Buiteningang van de noodzetel van Verkeer en Waterstaat in Amsterdam

Luik nooduitgang, noodzetel Verkeer en Waterstaat Amsterdam

Luik in noodzetel (nu daklozenopvang), ministerie van Landbouw en Visserij, Den Haag, november 2020. *Foto Ben de Vries*

- toegang tot het publieke elektriciteitsnet
- drie dieselgeneratoren voor het opwekken van elektriciteit
- luchtvoorziening
- radiozender
- nooduitgang met (uitbreek)gereedschap

Water
Drinkwater kwam via het publieke waternet en indien dit niet meer mogelijk was, was er een noodvoorraad in een aantal tanks van ieder 1.000 liter inhoud, voldoende voor 14 dagen.
Het water uit de eigen bron werd voornamelijk gebruikt om de dieselgeneratoren te koelen. Het zo opgewarmde water werd weer gekoeld in een put buiten de noodzetel. In geval van een noodsituatie kon dit opgewarmde water ook gebruikt worden om de noodzetel te verwarmen.
Het water uit de bron kon niet als drinkwater gebruikt worden, maar er waren ook maar twee bronwaterkranen: een in de keuken en een in de kamer van de arts, waardoor het gebruik van dit water onder controle werd gehouden.

Vuilwater opslag
In de noodzetel bevonden zich twee afvalwateropslag-tanks. Eén opslagtank bevond zich onder de ruimte met de ontsmettingsdouches, waarvandaan het water via de

ingangssluis naar buiten werd gepompt. De tweede opslagtank, die aangesloten was op de publieke riolering, bevond zich onder de toiletten en ving tevens het afvalwater van de kantine en de ziekenboeg op. Deze laatste tank was groot genoeg om afvalwater van twee weken op te vangen.

Beveiligde watertanks met wasmachine en droger, schok-beveiligd vastgemaakt, noodzetel ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag

Elektriciteit
In principe moest de noodzetel altijd gereed zijn voor gebruik. Dit betekende dat alle installaties op *stand-by* stonden, zodat deze automatisch of handmatig direct ingeschakeld konden worden.
Bijna het gehele functioneren van de noodzetel was afhankelijk van de toevoer van electriciteit. Om onder alle omstandigheden een betrouwbare toevoer te garanderen waren er in principe standaard drie dieselgeneratoren op schokdempers geïnstalleerd. Eigenlijk was één generator al voldoende om de noodzetel van elektriciteit te voorzien. Voor de aanvoer van brandstof voor de dieselgeneratoren stond in een voorraadruimte een aantal stalen tanks van elk 1.200 liter inhoud, voldoende voor 14 dagen. In geval van een langer verblijf kon de noodzetel van buitenaf worden voorzien van brandstof.

Luchtvoorziening
De lucht in de noodzetel werd in overdruk gehouden om te voorkomen dat na een calamiteit buitenlucht zou kunnen binnendringen. Dit was ook van belang bij het luchtsluis-systeem bij de ingang, waardoor mensen naar binnen en naar buiten konden gaan zonder de lucht binnen te besmetten. Bij een fall-out gasalarm, gegeven door de BB, zou het luchtsysteem in de noodzetel worden afgesloten. Dan zou de lucht getest worden op besmetting en besloten worden welke filtering nodig was.
De lucht in de noodzetel werd gecirculeerd met buiten-lucht. Om de temperatuur en de luchtvochtigheid te controleren werd de lucht door de luchtbehandelingskast geleid. De buitenlucht ging eerst door een filter van stenen. Dit filter bestond uit een toplaag van grote stenen die naar onderen toe kleiner werden. Dit filter diende een drieledig doel bij een atoomaanval: bescher-ming tegen de drukgolf, het afzwakken van de lucht-stroom en het absorberen van de hitte die zou vrijkomen. Na dit filter kwam de lucht in de expansiekamer en daarna in een ruimte waar een ‘absoluut-filter’ was geïnstalleerd dat microscopisch kleine radioactieve deeltjes uit de lucht kon filteren. In latere ontwerpen werden de expansieruimte en het absoluut-filter gecombineerd, waardoor er maar twee filterruimtes nodig waren. Dit filtersysteem werkte niet bij een gifgasaanval. Ter bescherming tegen gifgas kon de lucht door extra gasfilters worden geleid. Alleen als het voorgaande procedé niet meer mogelijk was, werd overgegaan op ‘gesloten bedrijf’.

Afgesloten noodzetel
Wanneer er niet meer met buitenlucht kon worden geventileerd, werd de noodzetel afgesloten en overge-gaan op cilinders met zuurstof en samengeperste lucht (om de overdruk te handhaven) waarmee de noodzetel 24 uur van zuurstof kon worden voorzien. Om eventuele schade door kapotte cilinders te voorkomen, waren deze zoveel mogelijk in een aparte ruimte geplaatst.
Bij een gasalarm, gegeven door de BB in de kring waarin het onderkomen zich bevond, werd op “volledig gesloten bedrijf” overgegaan. Om de verblijfstijd te kunnen verlengen waren er, naast zuurstof- en persluchtcilinders, ook CO_2-filters aanwezig waarmee de binnenlucht gefilterd kon worden. Op die manier kon men maximaal gebruikmaken van de in de lucht aanwezige zuurstof. Later werden nog speciale CO-alarmen geïnstalleerd om automatisch te kunnen waarschuwen als er teveel CO (bijvoorbeeld bij een brand buiten) werd aangezogen.

Bescherming van apparatuur
Om schade door Electro Magnetic Pulse (EMP) die veroorzaakt werd door een nucleaire explosie, te

Luchtfilterinstallatie en opslag actief koolfilter (R3, grijze bus) en witte CO_2-absorptiefilterbussen (K3). Oranje object is een later geïnstalleerde CO-meet- en alarmsysteem, noodzetel KNMI De Bilt

voorkomen waren de vloeren, muren en het plafond van de ruimtes met voor EMP-gevoelige apparatuur voorzien van staal en zo was de gehele ruimte geaard. Dit waren met name het verbindingscentrum met de telefoon en telex en de ruimtes met de generatoren. Om de communicatieruimte met het commandocentrum te verbinden, waren tussen beide ruimtes kleine luikjes aangebracht om papieren uit te wisselen, zodat de apparatuur altijd beschermd bleef.
De meeste noodzetels hadden een radioantenne op het dak van het pand zelf of ze waren aangesloten op een radionetwerk. Voor noodgevallen had men een eigen mobiele radioantenne liggen bij de ingang die dan buiten geplaatst kon worden en via de nooduitgang aan de communicatieruimte gekoppeld kon worden.

Nooduitgang
De nooduitgang was een tunnel die leidde naar een dieper gelegen schacht met een luik erboven. Het luik ging open door aan een touw in de tunnel te trekken. Het luik opende naar binnen toe zodat eventueel puin op het luik in de schacht zou vallen. De schacht was dieper dan de vloer zodat de uitgang niet door puin geblokkeerd kon raken. De lengte van de tunnel werd bepaald door de hoogte van het gebouw erboven. Hoe hoger het gebouw erboven was, hoe langer de tunnel moest zijn om bij instorting van het gebouw te voorkomen dat de nooduitgang volledig geblokkeerd raakte door puin. Na opening van de nooduitgang zou de noodzetel besmet raken en kon deze niet meer gebruikt worden. Deze nooduitgang zou alleen gebruikt worden bij een evacuatie uit de noodzetel.

5 Pré-NoodzetelPlan onderkomens 1960-1967

De pré-NoodzetelPlan onderkomens zijn ontworpen op initiatief van de verschillende departementen nog voordat het NoodzetelPlan werd aangenomen. Deze begonnen op eigen initiatief met voorzieningen voor de bescherming van hun personeel. De pré-NoodzetelPlan onderkomens bestonden in het begin alleen maar uit versterkte kelders in al bestaande panden, maar in een aantal gevallen werd zij onder nieuw te bouwen panden gesitueerd. Ze werden meestal omschreven als commandopost of schuilkelder. Sommige werden met goedkeuring van de Commissie Voorzieningen Civiele Verdediging in Rijksgebouwen gebouwd, maar omdat er nog geen duidelijke criteria waren, zou de commissie pas later kijken welke geschikt waren om op te nemen in het NoodzetelPlan.[9] Daardoor wisselde de functie van deze noodzetels in de tijd, maar het zijn wel de interessantste objecten omdat ze een uitgebreidere gebruiksgeschiedenis hebben dan de latere noodzetels. Ook zijn ze vaker verbouwd om aan de nieuwe beschermingseisen te voldoen. Onder deze pré-NoodzetelPlan onderkomens vallen officieel ook het computercentrum en de noodzetel van het KNMI, maar deze worden in een ander hoofdstuk geplaatst vanwege de functie.

5.1 Project II, Rijkswaterstaat, Den Haag

In de periode 1962-1970 werd een nieuw kantoor voor Rijkswaterstaat ontworpen aan de Koningskade 4 te Den Haag. Het ministerie vroeg aan de Rijksgebouwendienst of daar een schuilgelegenheid voor het personeel en een commandopost voor de hoofddirectie van Rijkswaterstaat bijgebouwd kon worden. De Rijksgebouwendienst schakelde hiervoor het Adviesbureau der Genie (ABG) in om het ontwerp te maken voor een commandopost. Vervolgens kwam het ABG met het plan om een onderkomen te bouwen voor 90 personen met twee verdiepingen in een deel van de kelder van het nieuw te bouwen pand. Het bijzondere van het ontwerp was de ingang. Deze bevond zich op de verhoogd gelegen begane grond van de hoogbouw. Vanuit deze toegang ging een trap twee verdiepingen naar beneden, waarbij het souterrain gepasseerd werd en men de ruimtes van de noodzetel via de bovenste verdieping ervan betrad. Vermoedelijk was deze bunker zo gebouwd om bestand te zijn tegen overstromingen.
Omdat het onderkomen gebouwd was onder het pand, kreeg de nooduitgang een extra lange tunnel, dit in verband met eventueel instortingsgevaar van de hoogbouw. Op oudere tekeningen zijn zelfs nog twee nooduitgangen te zien: één aan beide kanten van de noodzetel. In 1971 werd de noodzetel 'mede in gebruik genomen' als tijdelijke regeringsnoodzetel voor de duur van vier jaar totdat de eigen regeringsnoodzetel klaar was. Dit heeft uiteindelijk geduurd tot 1978; daarna kreeg Rijkswaterstaat de noodzetel weer in gebruik.
Medio jaren '80, en omstreeks 2000 nog een keer, is de noodzetel grondig verbouwd en uitgebreid met een grote vergaderzaal. Het verbindingscentrum is geheel vernieuwd en van een EMP-beveiliging voorzien. Daarin werd ook een nieuwe telefooncentrale voor de noodzetel geïnstalleerd. Dit zorgde ervoor dat de noodzetel 120 personen kon huisvesten. Dit was een aanleiding om er het hele ministerie van Verkeer en Waterstaat te huisvesten, mede omdat eerder besloten was om geen nieuwe noodzetel ('Wittebrug') bij hun eigen departementsgebouw te bouwen. Wat betreft het interieur is over de vroege periodes niets bekend. Het huidige interieur stamt uit 1989 met mogelijk latere aanpassingen en er zijn nu enkele ruimtes ingericht als crisisruimte en worden deze als zodanig nog gebruikt.

5.2 Project V, Landbouw en Visserij, Den Haag

Het ministerie van Landbouw en Visserij liet omstreeks 1968 op de Schenkweg 56-60 (nu 324) in Den Haag een kantoor met garage bouwen met daaronder een beschermde werkruimte voor het personeel. Dit werd volgens dezelfde eisen gebouwd als die van een commandopost van de BB met luchtinstallatie van Artos, dat ook fietsen leverde om de ventilatievoorziening op gang te houden. Deze schuilkelder was bedoeld voor 60 personen. In 1973 werd hij uiteindelijk aangepast om aan de eisen van een noodzetel te voldoen. Zo kreeg deze een aantal CO_2-filters en zuurstofflessen.
In het pand was het interieur zeer bijzonder. Het was een geïmproviseerd interieur, maar had al trekken van het latere standaard noodzetel interieur. Dit betreft voornamelijk de werkstoelen die aan de grond vastzaten en konden draaien en de klapstoeltjes met hoofdstootkussens aan de muur in de slaapkamers. Dat waren allemaal voorlopers van het standaardmeubilair. Wanneer dit interieur precies is ingericht is niet helemaal duidelijk, waarschijnlijk gelijktijdig met de bouw. Helaas is hievan weinig meer over, behalve het zeldzame kantinemeubilair dat ter plekke is opgeslagen. Wel is de luchtinstallatie nog aanwezig en deze zal behouden worden, ook nu het bovenliggende kantoor en de noodzetel worden ingericht als daklozenopvang. Uiteindelijk was deze noodzetel niet groot genoeg om het hele ministerie te huisvesten en kreeg men nog de noodzetel in Tilburg erbij (die bedoeld was voor onder andere de provinciale vertegenwoordiging van Landbouw en Visserij).

---

[9] Verslag van de CVR over het jaar 1965 en voorstel toewijzing noodzetelruimte, AVR.

5.3 Project VI, Buitenlandse Zaken, Den Haag

Na de Tweede Wereldoorlog betrok het ministerie van Buitenlandse Zaken opnieuw Plein 23 in Den Haag, dat in de oorlog was gebruikt als kantoor voor de rijkscommissaris van Nederland, Arthur Seyss-Inquart, en waar hij in de achtertuin een schuilkelder had laten bouwen. Toen in 1963 het vraagstuk opkwam voor het beschermen van het personeel, besloot het ministerie van Buitenlandse Zaken de schuilkelder te gebruiken als beschermde ruimte voor 35 personen en liet er ook een luchtinstallatie bouwen door Artos.
Dit beschermd onderkomen werd in het NoodzetelPlan in eerste instantie buiten beschouwing gelaten omdat het niet aan de eisen voldeed. Uiteindelijk werd het toch in het plan opgenomen, totdat het ministerie in 1981 onder zijn nieuwbouw pand zijn eigen noodzetel kreeg. De schuilkelder is uiteindelijk in 2001 bij de verbouwing van het pand gesloopt. Het enige wat van deze schuilkelder nog zichtbaar is, is een uit stekend bouwdeel bij het souterrain dat als ingang diende.

5.4 Project IX, Verkeer en Waterstaat, Delfzijl

Op aandringen van de lokale Rijkswaterstaat werd er in het nieuw te bouwen Havengebouw Delfzijl een commandopost gebouwd. De reden hiervoor was dat de Eemshaven in oorlogssituaties een zeer belangrijke doorvoerplek zou zijn. De grotere havens zouden namelijk eerder geëvacueerd worden, omdat zij een groter doelwit vormden. Daardoor zou er meer druk komen op de haven in Delfzijl, ook omdat er zes sluiscomplexen waren en een afwatering die moest blijven functioneren. Omdat er geen slaperdijken waren en de zeedijk eigenlijk de enige bescherming was tegen het zeewater, was het risico bij een bombardement groot. Als de zeedijk zou doorbreken, dan zou een gebied tot aan de stad Groningen onder water lopen. De belangrijkste reden waarom deze commandopost onder dit pand werd gebouwd, was omdat de waterloopkundige studieafdeling van de Afdeling Landaanwinningswerken bij calamiteiten hier was gevestigd. Deze zou gelijk een plek krijgen in de commandopost. Verder was er ook een havenbedrijf te Delfzijl met al hetgeen daaraan verbonden was, zoals een regeringsscheepvaartagent en de havencommissarissen van de Havenorganisatie in Buitengewone Omstandigheden, die ook onderdak zou willen hebben.
Het ontwerp was van de Rijksgebouwendienst Directie Groningen Friesland Drenthe, gebouwd in de jaren 1970-1973. Het is een van de kleinste noodzetels van Nederland en geschikt voor 20 personen. Deze commandopost werd wel gebouwd maar niet meteen ingericht. Dat gebeurde pas in 1976 met standaardmeubilair volgens het NoodzetelPlan. Door de standaardisatie van noodzetels werd in 1984 de bestaande nooduitgang verbouwd tot een tunnel die verder van het gebouw uitkwam. De lokale Rijkswaterstaat was erg blij met dit object. Ze meldden zelfs dat de provinciale Rijkswaterstaat van Groningen nog geen beschermd onderkomen had en dat dit best vreemd was.
Het gebouw is in 2008 verkocht aan een particulier die heeft besloten de noodzetel intact te laten en hem niet te verhuren of te gebruiken voor andere doeleinden. Er zijn in de loop van de tijd een paar open-dagen geweest om de bunker te bezichtigen en die tot een van de meest complete noodzetels in Nederland behoort. Bijna al het meubilair is nog aanwezig, net als de apparatuur en de losse objecten. Zelfs de voorraden zijn nog intact. Dat, samen met de bijzondere vorm als een vroege noodzetel, maakt dit een heel bijzonder object.

6 Gestandaardiseerde noodzetel 1967-1983

Aangezien in de provincies niet veel nieuwbouw werd gepleegd waar noodzetels onder konden komen, kwam de focus te liggen op de bouw van noodzetels onder de meest belangrijke ministeries. Daarvoor werd in Den Haag een aantal nieuwbouwprojecten gepland. Dit is ook de reden waarom in Den Haag de meeste noodzetels zijn gebouwd.

6.1 Noodzetel "Paleis van Justitie"

De Staf voor de Civiele Verdediging verzocht de Rijksgebouwendienst onder de nieuw te bouwen rechtbank een noodzetel te ontwerpen voor het ministerie van Economische Zaken. Hoewel de standaardrichtlijnen nog niet vastgesteld waren, startte de Rijksgebouwendienst aan de hand van de eerste voorlopige eisen met de bouw van het type ‘Mierenhoop’. Dit is de reden dat deze noodzetel niet volgens het standaardontwerp gebouwd werd, maar volgens een voorontwerp. Het is mogelijk dat dit voorontwerp zelfs model gestaan heeft voor het latere standaardontwerp zoals dit bij de operatieve richtlijnen gevoegd was. Tevens vormde deze noodzetel een uitzondering op de regel dat een noodzetel zich onder het pand van de gebruiker moest bevinden.
Omdat het ministerie van Economische Zaken in een vooroorlogs gebouw was gevestigd, kon er geen noodzetel onder gebouwd worden. Daarom werd gekozen voor een noodzetel in de buurt onder het nieuw te bouwen Paleis van Justitie, vooral omdat deze mogelijkheid logistiek té aantrekkelijk was om hiervan geen gebruik te maken. Dit was indertijd een van de grootste bouwprojecten in ons land. De opgave was om een gebouw te ontwerpen dat huisvesting bood aan alle in Den Haag gevestigde gerechtelijke instanties, met uitzondering van de Hoge Raad der Nederlanden die gevestigd bleef aan het Plein te Den Haag.
Het project werd destijds geheel ontworpen en begeleid door de ad interim rijksbouwmeester F. Sevenhuysen. In verband met het bijzondere ontwerp, de hoge opbouw en de zwevende loopbruggen naar het hoofdgebouw, was het grondoppervlak van de gebouwen niet groot genoeg voor een noodzetel eronder, zodat de oppervlakte van de ondergrondse noodzetel uitstak buiten het hoofdgebouw. De bunker was geheel losgekoppeld van het gebouw erboven en zo waren ook de funderingen van elkaar gescheiden: in geval van een schokgolf of aardbeving kon deze onderheide bunker onafhankelijk bewegen van het gebouw erboven.
De ingang van de noodzetel is alleen via de buitenkant bereikbaar, omdat de bunker geen deel van het Paleis van Justitie uitmaakt. De personeelsleden wisten zelfs niet van het bestaan van deze noodzetel. Achter deze ingang bevindt zich een kamer die oorspronkelijk bedoeld was voor de voorraad van de Bedrijfszelfbescherming (BZB). Later is deze ruimte vóór de echte ingang van de noodzetel gedecoreerd als café met een après ski-achtige uitstraling. Dit was bedoeld als camouflage, zodat het niet zou opvallen als er veel mensen tegelijk naar binnen zouden gaan, want deze noodzetel wordt gebruikt als trainingslocatie voor het meeste noodzetelpersoneel.
Via deze kamer passeert men een eerste atoomdeur, met een wenteltrap naar beneden. Achter de tweede atoomdeur bevinden zich de ontsmettingsruimtes aan de zijkant en recht tegenover de ingang was de directe toegangsdeur tot het beschermde deel van de noodzetel. Omdat deze directe ingang van de noodzetel was voorzien van een standaardmaat luchtsluis die niet gewijzigd kon worden, kon deze niet aan de zijkant uitkomen. Daardoor kwam de toegang tot de noodzetel in dit geval in het midden uit. Door deze situatie kwamen twee belangrijke ruimtes in de noodzetel, de commando- en de communicatieruimte, in het midden te liggen. Alle andere ruimtes zijn rondom deze twee belangrijke ruimtes gesitueerd. Het bijzondere van deze noodzetel is dat de rondgang werd doorbroken door de kantine. Hoewel de rondgang normaliter diende ter versteviging van de noodzetel, zijn er hier twee grote balken geplaatst die het dak van de kantine ondersteunden om de stevigheid van deze noodzetel te garanderen. De toiletgroepen in de bunker zijn verhoogd, omdat de vuilwateropslag eronder zat, boven de eigenlijke vloer van de noodzetel.
Vanaf 1978 moest de noodzetel uiteindelijk gedeeld worden met het ministerie van Verkeer en Waterstaat, waardoor uiteindelijk 50 personen per ministerie konden worden gehuisvest. Het ministerie van Verkeer en Waterstaat heeft de volgende organisaties hier ondergebracht: de Centrale Directie Binnenlands Vervoer, de Centrale Havenorganisatie en de Nederlandse Scheepsdestinatieraad. Uiteindelijk kreeg het ministerie van Verkeer en Waterstaat in 1989 de noodzetel van Rijkswaterstaat in gebruik, waarmee de noodzetel volledig in gebruik kwam bij Economische Zaken. Deze droegen de noodzetel in 2012/2013 over aan de Rijksgebouwendienst.

Het bijzondere (vroege) ontwerp van de noodzetel van het ministerie van Economische Zaken maakt dit een zeer bijzondere noodzetel, die bovendien één van de meest intacte noodzetels in Nederland is. Het is een van de weinige noodzetels in Den Haag die nog compleet ingericht is: alle meubels, telefoons, kaarten, telexen en apparatuur staan erin, zelfs voedselpakketten zijn nog aanwezig. Alles werkt nog en zou in principe morgen gebruikt kunnen worden. Er is ook nog veel trainingsmateriaal uit de Koude Oorlog achtergebleven wat een bijzonder inzicht geeft over het functioneren van de noodzetels. De noodzetel is niet meer in gebruik.

6.2 Noodzetel "Nachtwacht"

Vanaf het midden van de jaren '60 waren er in Den Haag, dichtbij de parlementsgebouwen, plannen voor een nieuw gebouw voor het ministerie van Financiën, naar een ontwerp van de rijksbouwmeester Jo Vegter en zijn collega Mart Bolten. Deze nieuwbouw bood de gelegenheid om daaronder twee noodzetels te situeren onder de codenamen de "Nachtwacht" voor het ministerie van Algemene Zaken en het "Hazeleger" voor het ministerie van Financiën. Tegelijkertijd werd besloten om in de "Nachtwacht" nog een derde project te realiseren, namelijk de "Spinnekop", een nieuw te bouwen telefooncentrale voor de overheid.
Medio 1968 werd besloten de regeringsnoodzetel te realiseren onder het nieuw te bouwen ministerie van Financiën. Het programma van eisen, opgesteld door de SCV, werd in februari 1969 verstuurd naar het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (VRO) ter opname in het nieuwbouwplan. Medio 1969 was het ontwerp van het Bureau Civiele Verdediging van het ministerie van VRO gereed. Toen het bestek in 1971 praktisch gereed was voor aanbesteding, bleek dat vanuit Defensie nog plannen werden ontwikkeld voor het opnemen van audiovisuele presentatiemiddelen in de regeringsnoodzetel ten behoeve van de drie krijgsmachtonderdelen. Na diverse overleggen en correspondentie met de Staf voor de Civiele Verdediging kreeg men nog de tijd tot september 1971 om de benodigde voorzieningen op te geven, zodat deze nog verwerkt konden worden in de aanbestedingsstukken.

De noodzetel voor het ministerie van Algemene Zaken, de "Nachtwacht", was ontworpen om de minister-president en het voltallige kabinet met beperkte staf te kunnen huisvesten. In verband hiermee moest het ontwerp aan speciale eisen voldoen. De funderingen van beide noodzetels waren zodanig van elkaar en van het hoofdgebouw gescheiden, dat ze in geval van een schokgolf onafhankelijk konden bewegen. De "Nachtwacht" was geschikt voor 150 personen, met een oppervlakte van 18.60 bij 36.53 meter (standaardhoogte was 2.75 meter). Het "Hazeleger" was geschikt voor 100 personen en had een afmeting (buitenmaten) van 18.60 bij 21.56 meter. Beide noodzetels waren volgens dezelfde richtlijnen van een standaard noodzetel gebouwd, maar hadden twee verdiepingen en een aantal aanpassingen in de constructie, zoals verzwaring van het dak tegen conventionele oorlogsvoering. De gehele constructie was aan de binnenzijde rondom voorzien van stalen beplating als kooi van Faraday ter bescherming tegen EMP.
Beide noodzetels zijn weliswaar tegen elkaar aan gebouwd, maar het waren individueel opererende gebouwen. Elk met een eigen ingang en faciliteiten, en een eigen nooduitgang. Wel was er een verbinding tussen beide noodzetels met een doorgang die door middel van atoomdeuren was afgesloten en waartussen zich een luchtsluis bevond. In geval van een calamiteit konden alle faciliteiten, zoals water, elektriciteit en lucht worden gedeeld. De bouw vond plaats in uiterste geheimhouding en werd in 1976 voltooid.
In de "Nachtwacht" had de minister-president op de bovenste verdieping, -1, zijn eigen slaap-werkkamer, die ook dienst deed als radio- en tv-studio. Deze studio bestond uit een camera die vaststond op een kastje en gericht was op het bureau van de minister-president. Achter hem hing een gordijn als achtergrond. Op zijn bureau stond een microfoon en een kleine tv, zodat hij de opname van zichzelf kon zien en eigenhandig kon

Werk-/slaapkamer en noodstudio van de minister-president, de "Nachtwacht", Den Haag

Luchtinlaat in noodzetel KNMI, De Bilt

uitzenden vanuit de noodzetel. Op tv zou het lijken alsof hij in een studio zat, maar in werkelijkheid zat hij alleen in zijn betonnen ondergrondse kamer. De beelden werden vervolgens naar de noodstudio's in Hilversum verzonden, waarna ze van daaruit in het land uitgezonden konden worden.

Naast deze kamer bevond zich de vergaderzaal waar alle ministers konden samenkomen. In deze vergaderzaal waren televisies geplaatst waarop vanuit de plotkamer beelden konden worden vertoond van actuele situatie-kaarten van de buitenwereld. Veel informatie moest gedeeld worden met de verschillende ministeries en de legertop. Daarvoor ontwikkelde TNO een vroege manier van telecommunicatie om met gebruik van standaard-televisies en camera's beeld en geluid te delen van de ene naar de andere noodzetel. Naast de plotkamer lag het berichtencentrum en daarnaast weer het telexcentrum. Net als de kamer van de minister-president waren deze ruimtes gebouwd op schokbestendige vloeren met daaronder aangebracht een betonnen raster op stalen veren om een mogelijke schokgolf op te vangen. Daardoor was het meubilair hier deels niet aan de vloer bevestigd, zoals gebruikelijk was. De kamers voor de overige ministers bevonden zich ook op deze verdieping. Dit waren gecombineerde slaap-werkkamers, voorzien van een bed en een bureau, een stoel en een kast voor kleding en persoonlijke bezittingen.

Het voor de noodzetels berekende aantal personen:
a. circa 15 ministers
b. circa 16 leidinggevenden
c circa 36 stafmedewerkers (hoofdambtenaren)
d. circa 24 administratieve krachten
e. circa 40 personen verbindingsdienst en plotpersoneel
f. circa 20 personen huishoudelijke dienst

Omdat de ministeries veelal pas tijdens een crisis besloten hoeveel medewerkers er nodig waren om hun departement te laten functioneren, stond het aantal in de noodzetel onder te brengen personen niet van tevoren vast, maar het betrof maximaal 150 personen.

De ministerstaf werkte in twee ploegen. De slaapkamers voor beide ploegen werden per dienst toegewezen. Dit personeel sliep op de onderste verdieping, waar zich ook de kantine, de praktijkkamer voor de arts, de ziekenboeg en alle ruimtes voor de technische installaties bevonden. Later werd bij deze noodzetels in verband met het roesten van deze tanks een omgekeerde osmose-installatie aangebracht om het bronwater te kunnen zuiveren tot drinkwater, waardoor het verblijf in de noodzetel verlengd kon worden.

De 'Spinnekop'

"Spinnekop" betrof drie automatische telefooncentrales en een automatische interne berichtencentrale en was op schokvrije vloeren gebouwd. Alle telefoons van het interne telefoonnet waren direct verbonden met de telefoonnummers van de ministeries. De telefoons in de kamers van de diverse ministers waren daarnaast voorzien van opnameapparatuur zodat gesprekken nogmaals door anderen in de vergaderruimtes konden worden beluisterd. Dit telefoonsysteem had diverse functionaliteiten en verbindingen met de buitenwereld:

- een gewone telefoonverbinding
- een noodnet-verbinding
- een netwerk dat de diverse noodzetels met elkaar verbond, het zogeheten 'Ministernet'
- een directe lijn van de premier naar de koning(in), het zogenaamde H.M. Net. Deze lijn was voorzien van een scrambler, een signaalvervormer, zodat de onder-schepte gesprekken nutteloos waren zonder geschikte descrambling-apparatuur.

Telexverbindingen met de "Nachtwacht"

De noodzetel was tevens voorzien van een uitgebreid telex-netwerk, dat alleen werd gebruikt voor contact tussen diverse landen. Er was een speciale lijn voor verbinding met het NAVO Satelliet Grondstation (Satcom)

Ruimte voor de voormalige telegraaf- en handcentrale in de PTT NCO-ruimte op de Louise Henriëttestraat te Den Haag

Opstelling voor het opnemen van telefoongesprekken in "Nachtwacht"

Schoonhoven om te verbinden met de andere NAVO-hoofdkwartieren. Later werd dit telexnetwerk uitgebreid om alle civiele commandoposten binnen Nederland met elkaar te verbinden.

Modernisering van de communicatieruimtes
Al vrij snel ontdekte men dat de stalen platen in de noodzetels niet genoeg bescherming boden tegen EMP. Om de apparatuur beter te beschermen werden er in diverse noodzetels mobiele 'Faraday'-kooien geplaatst. In de "Nachtwacht" werd dit op een grotere schaal toegepast: in 1988/1989 werden diverse ruimtes opgeofferd om een permanente stalen kamer te bouwen voor de "Spinnekop" en de nieuwe computerapparatuur. Overigens heeft de "Spinnekop" veel langer gefunctioneerd dan de noodzetel zelf. Hij werd pas (vermoedelijk) in 2013 buiten gebruik gesteld.

Toewijzing en oefeningen voor de noodzetel
Het is niet bekend of de "Nachtwacht" ooit in gebruik geweest is tijdens een crisissituatie. Er zijn wel oefeningen en trainingen bekend. De kerngroep zal getraind hebben en het is mogelijk dat er ook een training met ambtenaren heeft plaatsgevonden. Het is onbekend of een voltallig kabinet ooit aan een training heeft deelgenomen.

Bekende oefeningen
Er was een tweejaarlijkse procedure oefening voor de staf, georganiseerd door de NAVO. Wintex/Cimex '77 was de eerste oefening die in de "Nachtwacht" plaatsvond. In het rapport over de Wintex/Cimex '79 training die van 6 tot en met 26 maart 1979 plaatsvond, stond de conclusie dat de regeringsnoodzetel niet beschikte over genoeg duidelijke en definitieve procedures voor het goed functioneren van de staf in de noodzetel. Dit bracht onzekerheden met zich mee over de methode van werken in de regeringsnoodzetel en over hoe te handelen in geval van een noodsituatie. Deze oefening liet zien dat de regering in tijden van spanning en oorlog in korte tijd beslissingen moest kunnen nemen. De aanbeveling na deze oefening was dat de regering duidelijk moest maken in welke situatie de noodzetel in gebruik genomen diende te worden: wanneer de alarmfase in ging en hoe de opbouw van personeel in tijd van verhoogde spanning moest zijn.[10]
De noodzetels waren eveneens betrokken bij de nationale oefening Wintex/Cimex '83 die gehouden is van 24 februari tot en met 9 maart 1983, en bij de Wintex/

[10] Eindverslag van Staf voor de Civiele Verdediging in Den Haag van oefening Wintex/Cimex in Noord- Brabant, 1979.

Cimex '85, gehouden rond 5 februari 1985. Tijdens deze oefeningen werden er speciale contacten gelegd tussen de regeringsnoodzetel en de noodzetel van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Dit was niet alleen bedoeld als contact op afstand, maar ook als proef om het per koerier verzenden van documenten tussen verschillende noodzetels te testen. Tijdens deze oefeningen werd ontdekt dat niet alle ministers de "Nachtwacht" op tijd konden bereiken. Dit kwam met name omdat de ingang van de "Nachtwacht" zich niet op straat maar in de kelder van het gebouw erboven bevond. Voor het geval dat zij de "Nachtwacht" niet op tijd konden bereiken, moesten zij zich naar de noodzetel onder hun eigen gebouw begeven. In de "Nachtwacht" zouden zij dan door ambtenaren worden vertegenwoordigd. Dit was in 1997 één van de belangrijkste redenen om de "Nachtwacht" naar de noodzetel onder het ministerie van Binnenlandse Zaken aan Schedeldoekshaven in Den Haag te verplaatsen.[11]

6.3 Noodzetel "Hazeleger"

Noodzetel het "Hazeleger" had een standaard interieur en was ontworpen als een standaard noodzetel voor 100 personen die werden verdeeld over twee verdiepingen. De Rijksvoorlichtingsdienst (RVD) trok ook in bij het "Hazeleger", omdat er in de "Nachtwacht" onvoldoende ruimte was. In de oorspronkelijke plannen zou de RVD een eigen noodzetel krijgen, maar deze is nooit gerealiseerd. Om de RVD te kunnen huisvesten zou het interieur van het "Hazeleger" nog aangepast zijn. De laatste keer dat deze noodzetel in gebruik was, was gedurende de millenniumwissel van 31 december 1999 op 1 januari 2000. Door bijna alle gebruikers werden de ruimtes als zeer onaangenaam ervaren en daarom werd gedurende de introductie van de euro, op 1 januari 2002, een andere ruimte in het souterrain van het ministerie van Financiën als crisiscentrum ingericht. Omdat er een andere locatie gevonden was, werd omstreeks 2002 besloten om deze noodzetel te ontmantelen.
Om de hoek, eveneens onder het ministerie van Financiën, aan de kant van de Prinsessegracht, werd tijdens de bouw ook nog een schuilkelder gebouwd voor het overige personeel van het ministerie van Financiën, en voor burgers. Dit was een vrij uitgebreide schuilkelder met EHBO-ruimte, noodstroomgeneratoren en luchtvoorzieningen. Deze was uitgebreider dan de gemiddelde schuilkelder in Den Haag. In vredestijd werd deze overigens gebruikt als fietsenkelder.

[11] Ontmanteling departementale noodzetel 2002.

6.4 Noodzetel "Schedeldoekshaven"

De noodzetel was naar een ontwerpschets van Bureau Civiele Verdediging van het ministerie van VRO ontworpen door architectenbureau Jan A. Lucas en H.E. Niemeijer, Jan Lucas, J.A. Lucas. Naast het ministerie van Algemene Zaken van de minister-president, was het ministerie van Binnenlandse Zaken een van de belangrijkste ministeries en daarom werd er een grote noodzetel voor 200 personen gebouwd. Onder dit ministerie viel ook de Bescherming Bevolking. Deze noodzetel werd vrij laat gebouwd, telde twee verdiepingen met een oppervlakte van 46.78 bij 22.10 meter en had daardoor een aantal uitgebreidere ruimtes. Deze noodzetel was zo groot omdat zowel het ministerie van Binnenlandse Zaken als het ministerie van Justitie erin gehuisvest moesten worden. Vanuit deze noodzetel werden de organisaties van de politie (ISPOL) met 60 personen en de Civiele Verdediging en de BB samen met 40 personen gecoördineerd.
In 1997 werd de regeringsnoodzetel verplaatst naar deze noodzetel. Het bestaande interieur werd eruit gehaald en gemoderniseerd. In 2013 was deze noodzetel niet meer in gebruik en werd het gebouw overgedragen aan de gemeente Den Haag.
Oorspronkelijk was er voor elk ministerie een eigen noodzetel gepland, maar omdat Binnenlandse Zaken en Justitie twee zeer belangrijke ministeries waren die veel met elkaar moesten kunnen communiceren, bouwde men deze gecombineerde noodzetel. Desondanks waren alle belangrijke ruimtes dubbel aanwezig: twee commandoruimtes, twee communicatieruimtes, twee vergaderruimtes. Er was slechts één privékamer: voor de minister van Binnenlandse Zaken. Omdat de minister van Justitie op de tweede plaats kwam, kreeg hij geen eigen kamer, want in de meeste andere noodzetels waren er ook geen eigen kamers voor de ministers.
De werkruimtes waren boven en de slaap- en leefruimtes beneden. De machineruimtes waren verdeeld over beide verdiepingen, de noodstroomgeneratoren beneden en de luchtinstallaties op beide verdiepingen. Deze noodzetel had drie nooduitgangen, wat vrij veel is voor een noodzetel. Twee nooduitgangen kwamen uit in het ondergrondse garagecomplex en de derde uitgang liep door een lange tunnel en kwam een aantal meters buiten het gebouw uit.
Een van de maatregelen bij deze noodzetel was dat hij zeer goed beveiligd was tegen een EMP. De commandozaal en de telefooncentrales waren beide omhuld met staal en speciale ijzeren deuren sloten de ruimte af van de rest van de noodzetel. Er was een eigen werkkamer met een slaapbank voor de minister, voor het geval hij zich niet op tijd naar de regeringsnoodzetel onder het ministerie van Financiën kon begeven of in de buurt van

de commandozaal moest blijven. Maar in principe sliep hij beneden bij de rest van het personeel. Naast de trap naar beneden was de eerste kamer bestemd voor de huismeester die over alle sleutels beschikte. Beneden lag de kantine in het midden, met daaromheen de slaapkamers met de sanitaire voorzieningen. Hier waren ook twee ziekenboegen.
Alle ruimtes die water nodig hadden, zoals de keuken, de toiletruimtes, de ziekenboeg en de noodaggregaten, waren geconcentreerd aan de kant waar zich de bron en de wateropslag bevonden. Door korte leidingen was de kans op lekkages kleiner en kon er gemakkelijk gerepareerd worden. Voor reparaties was er ook een kleine werkplaats met een werkbank, gereedschap en reserveonderdelen ingericht.
Aangezien deze noodzetel eenvoudiger dan de voorgaande te bereiken was vanaf de straat, en van modernere apparatuur voorzien was, werd deze noodzetel in 1997 de hoofdnoodzetel van de regering nadat de “Nachtwacht” en het “Hazeleger” waren opgeheven. Omdat er door de stalen omhulling niet afgeluisterd kon worden, werd de noodzetel voornamelijk gebruikt voor besloten vergaderingen.

6.5 Noodzetel Ministerie van Buitenlandse Zaken

Het gebouw van het ministerie van Buitenlandse Zaken werd in de volksmond ook wel de “Aponrots” genoemd vanwege de verschillende terrassen. De architect, Dirk Cornelis Apon, had dit ministerie ontworpen in de vorm van de landkaart van Nederland. De daaronder gesitueerde noodzetel was de meest gestandaardiseerde noodzetel voor 100 personen (in principe maar te gebruiken door 70 personen), een “Mierenhoop”, zoals door de commissie ontworpen, compleet met standaard schikking van de ruimtes. Omdat dit de noodzetel voor het ministerie van Buitenlandse Zaken was, had het een grotere communicatieruimte en een extra crypto-ruimte om berichten te (de)coderen, waardoor men vrij met andere landen kon communiceren. Deze ruimte werd tot voor kort nog dagelijks gebruikt voor communicatie met het buitenland. Niet-standaard aan deze noodzetel was de positie ten opzichte van het ministeriegebouw. Voor een groot deel bevindt deze noodzetel zich onder de vijver buiten, voor het overige onder het gebouw. De reden hiervoor was dat men zich realiseerde dat het gebouw een risico vormde als het zou instorten en de

Kantine in de noodzetel van het Haagse ministerie van Buitenlandse Zaken

noodzetel bedolven zou raken onder het puin en omdat het in geval van brand in het ministerie erboven, in de noodzetel te warm zou worden.[12] Daarnaast verschilt ook het interieur van dat van de andere noodzetels in Den Haag: de stoelen bijvoorbeeld zijn aan de vloer vastgeschroefd, maar zijn verschillend van kleur en hebben geen hoofdsteun. De noodzetel heeft een bijzondere luchtuitlaat, gecamoufleerd als kunstwerk, een soort raketachtig object, ontworpen door de architect Apon zelf. Naast dit object steekt uit het trottoir een vreemde ijzeren doos uit, de koelinstallatie. Tussen deze twee objecten bevindt zich een klepje waar ‘olie’ op staat, via dit klepje kon de olievoorraad van de noodzetels worden bijgevuld.
Het ministerie van Buitenlandse Zaken is inmiddels verhuisd. Het gebouw stond op de nominatie om verkocht te worden, maar wordt nu gereed gemaakt voor tijdelijke huisvesting van de Eerste en Tweede Kamer.

[12] Algemene informatie Beschermd Onderkomen

Luchtuitlaat, -inlaat en ijzeren doos voor koelwaterput bij de noodzetel onder het ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag. Net een kunstwerk. De architect had verschillende maquettes van deze luchtuitlaat gemaakt

6.6 Defensienoodzetel

In de jaren '50 had het ministerie van Defensie al voor de verschillende krijgsmachtonderdelen beschermde onderkomens en militaire hoofdkwartieren gevonden in diverse Duitse bunkers uit de Tweede Wereldoorlog, zoals:

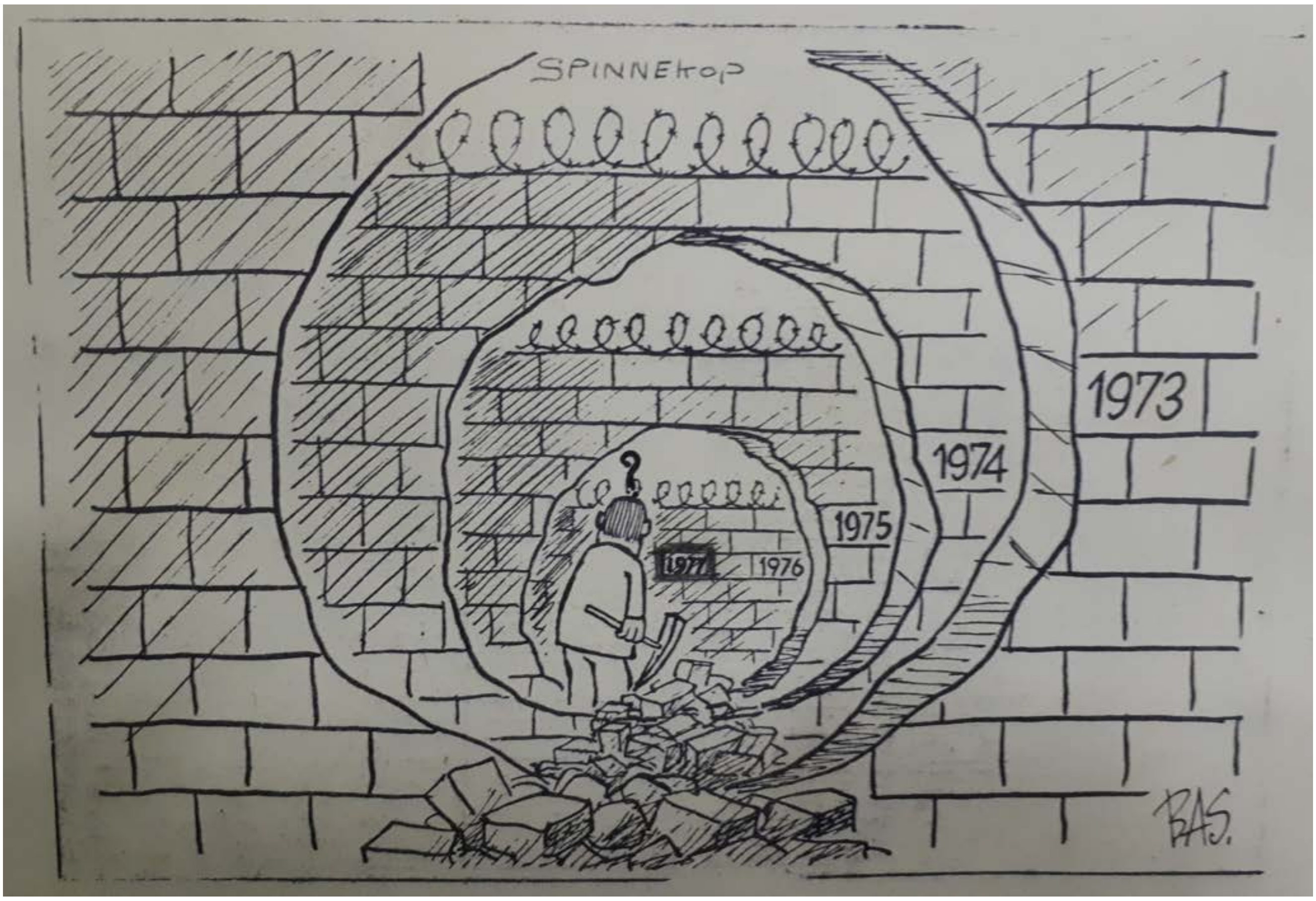
- Landmacht in de Commandobunker Clingendael voor de Bevelhebber der Landstrijdkrachten (BLS), Wassenaar. Met als reserve-oorlogscommandopost de Willem Alexanderkazerne in Gouda.
- Marine in de Hospitaalbunker W3, Den Haag. Met de oorlogscommandopost van de Commandant Zeemacht in Den Helder.
- Luchtmacht in de Caesar Bunker, Driebergen. De oorlogscommandopost van de Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten was in Rijksdorp te Wassenaar. Deze was in gebruik totdat de luchtmacht naar de Binckhorst verhuisde. Domeinen nam Rijksdorp toen over. De bunker Caesar in Driebergen was de oorlogscommandopost van het Commando Luchtverdediging, later Commando Tactische Luchtstrijdkrachten. Het was tevens de reserve-commandopost voor de Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten.

Later werden er nieuwere en moderne militaire hoofdkwartieren gebouwd.

Op een gegeven moment bleek dat het ministerie zelf en het ambtelijk personeel geen beschermd onderkomen had. In 1964 had het ministerie van Defensie bij de Commissie Noodzetels aangegeven dat het een beschermd onderkomen nodig had voor 75 personen. De Commissie vond dat te weinig voor een eigen noodzetel, daarom zou Defensie samen met andere kleinere ministeries in één noodzetel ondergebracht moeten worden. Daar werd door het ministerie niet adequaat op gereageerd en door de legertop werd er neerbuigend naar gekeken, omdat zij dit besluit als een civiel-bestuurlijke taak beschouwden. Dit betekende uiteindelijk dat het ministerie geen eigen beschermd onderkomen had voor zijn personeel. Sedert 1978 werd er binnen het ministerie nog uitgebreid gediscussieerd over de noodzaak tot het bouwen van een beschermd onderkomen bij het gebouw van het ministerie aan het Plein 4 te Den Haag. Het ministerie van Defensie was in de veronderstelling dat het niet was opgenomen in het NoodzetelPlan. Dit kwam doordat het plan alleen civiele organisaties beschreef die niet direct betrokken waren bij militaire handelingen. In 1985 bleek uit een briefwisseling met het ministerie van Financiën dat dit een misvatting was; een noodzetel voor Defensie was wel degelijk opgenomen in het plan. Toen de regeringsnoodzetel werd ontworpen, werd aan de krijgsmacht gevraagd of zij daarin ook een plek zouden willen krijgen, wat resulteerde in ruimte voor drie personen in de regeringsnoodzetel: de minister van Defensie en twee functionarissen. Uiteindelijk kreeg het ministerie van Defensie toch een budget om een eigen noodzetel te bouwen. Tegelijkertijd was er ook behoefte aan een eigen telefooncentrale voor het ministerie. De telefoonberichten van het ministerie werden tot dan toe door-gekoppeld door de telefooncentrale van het onderdeel landmacht naar het ministerie. Deze was daar eigenlijk niet voor geschikt en raakte daarom vaak overbelast. Ook in een crisis of oorlogsscenario zou dit problemen geven. Er moest dus een eigen telefooncentrale komen voor het ministerie. Men vond het een goed idee om deze centrale ook meteen te huisvesten in de noodzetel. Daardoor werd de noodzaak van een eigen noodzetel nog groter en zorgde er ook voor dat de noodzetel dagelijks werd gebruikt.
De noodzetel voor het ministerie van Defensie werd in de jaren 1985-1987 onder een van de laatste uitbreidingen van dit ministerie gebouwd op de hoek van de Korte Houtstraat en de Kalvermarkt. De opdracht was het bouwen van een kantoorgebouw met twee kelders: een ten behoeve van parkeren en een als Defensienoodzetel, ontworpen door Architektenburo Honoré Ritter H.B.O. B.N.A.
Deze twee boven elkaar gelegen kelders werden eerst boven de grond geconstrueerd en later volgens de 'caisson'-methode afgezonken, waarna het gebouw van het ministerie erboven werd gebouwd. Voor deze caisson-methode was gekozen in verband met het feit dat men in de Haagse binnenstad pal naast bestaande bebouwing zat. Bouwen onder maaiveld is extra duur. Elke meter die in de bodem gebouwd werd, betekende een verdubbeling van de bouwkosten. Deze techniek was bijzonder voor een kantoorgebouw. Daarna werd het gebouw erboven opgebouwd met in de kelder de parkeergarage (-1) en de kantine op de begane grond. Dit was de laatste noodzetel die gebouwd is met uitzonderlijk dikke muren van 80 cm. De ingang van de noodzetel bevond zich binnen in het pand, met daarvóór een deur naar buiten naar een steegje dat uitkwam op de Korte Houtstraat. Op die manier kon de noodzetel zowel van binnenuit als van buitenaf betreden worden. Over het interieur van de bunker is niet veel bekend, maar een anekdote over de trap naar beneden is wel bewaard gebleven. Die trap was berucht omdat hij zo steil was en werd ook wel de 'carrière-ladder' genoemd. Als je je meerdere in rang een zetje gaf, dan lag hij zo onderaan de trap en kon jij promotie maken. Er is gelukkig nooit echt iets gebeurd.

De noodzetel is nu niet meer in gebruik in verband met de Arbowet. De noodzetel is niet-brandveilig verklaard omdat er bijvoorbeeld te weinig nooduitgangen zijn.

Om die reden is bijna geen enkele commandopost van de krijgsmacht meer constant in gebruik. Begin jaren negentig vestigde zich in deze noodzetel het Defensie Crisis Beheers Centrum (DCBC). In 1996 verhuisde het DCBC naar de derde verdieping; de huidige locatie is onbekend.

Tekening uit de voormalige automaatruimte van “Nachtwacht”. Blijkbaar had de realisatie en/of ingebruikname van de telefooncentrale vertraging opgelopen. *Foto Erik Gol*

Grote militaire stafkaart (3x3 meter) van een massaal aanvalsplan van het Warschaupact op West-Europa vanuit Polen anno 1970. Op dag 3 zouden de Poolse legers Nederland bereiken. De kaart was ondertekend door de toenmalige Poolse minister van Defensie, generaal Jaruzelski. In rood waren tactische (atoom)bommen ingetekend op steden als Utrecht en Amsterdam. *Foto: Instytut Pamięci Narodowej*

Leeswijzer bouwtekeningen:

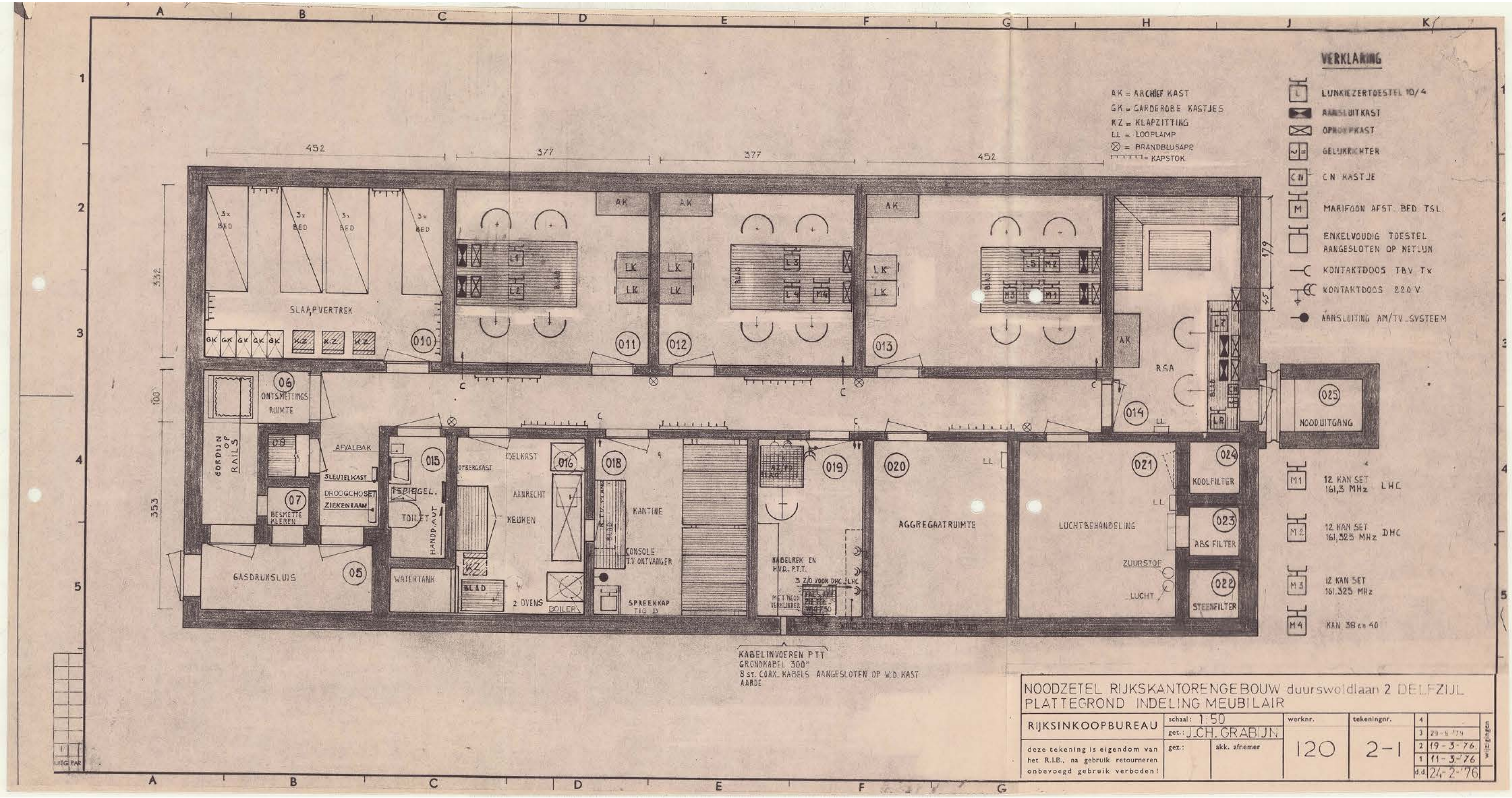
- Delfzijl, een vroeg Pré-NoodzetelPlan onderkomen. Dit type heeft een gang als 'ruggengraat' met aan beide zijden leef- en werkruimtes. Aan de kopse kant zit de ingang en aan de andere kant de nooduitgang. Op de tekening is de latere inrichting met standaard noodzetelmeubilair aangegeven.

- Schets die werd meegeleverd bij de Operatieve Richtlijnen als voorbeeld voor een standaard noodzetel. De ingang ligt in het midden en je ziet een begin van een rondgang. De belangrijkste werkruimten liggen in het middendeel, met daaromheen aan een kant de apparatuurruimtes en verder de kleinere werkkamers en leefvertrekken.

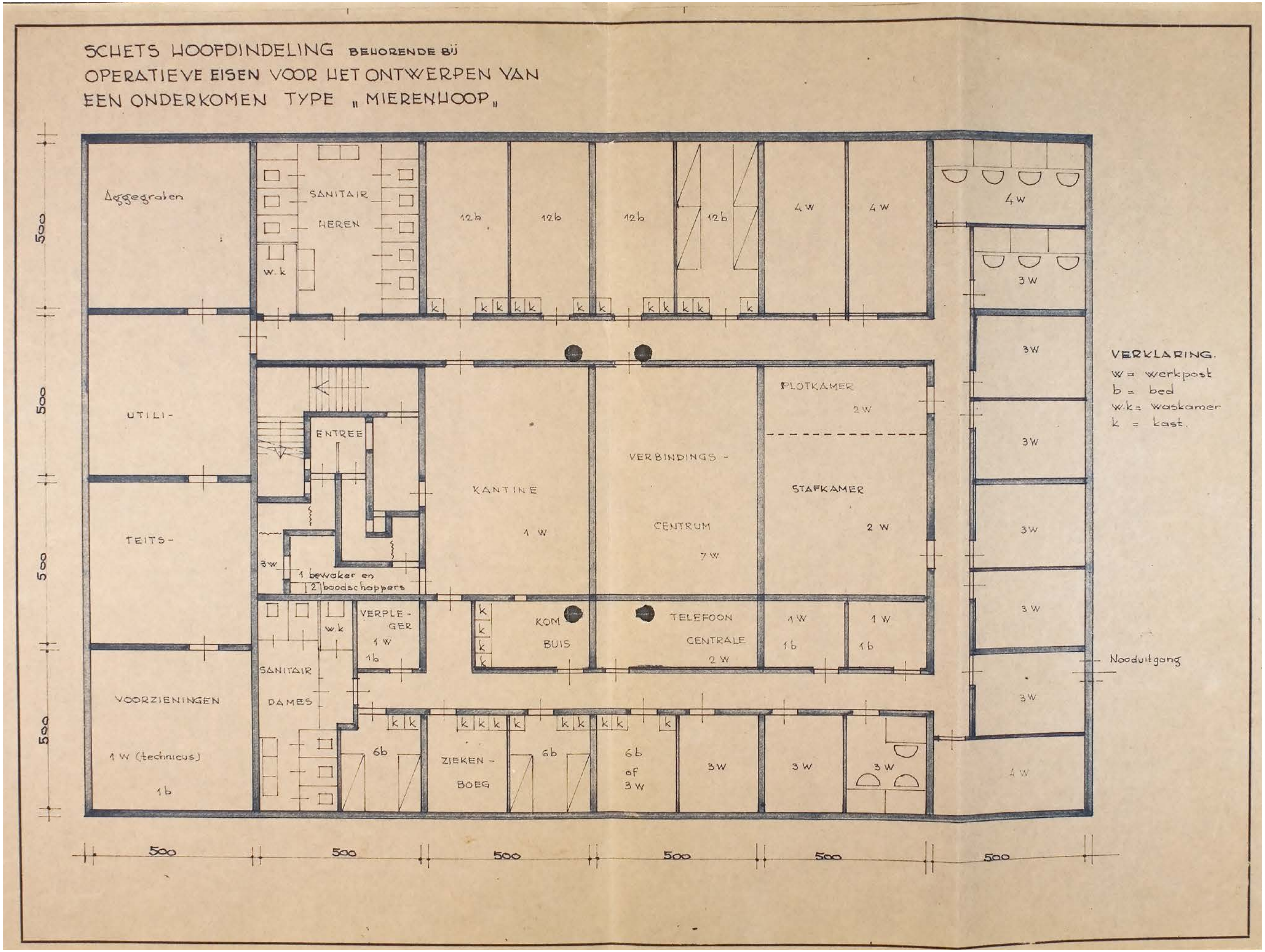
- De noodzetel van EZ/V&W lijkt, hoewel hij groter is, in ontwerp op de schetstekening 'Operatieve Richtlijnen'. Op de tekening is te zien dat de werk- en leefruimtes gegroepeerd zijn en dat er een volledige rondgang is gecreëerd. De plannen voor deze noodzetel zijn in dezelfde tijd ontstaan als de Operatieve Richtlijnen, maar of de schets als inspiratie heeft gediend voor dit ontwerp is niet helemaal duidelijk.

- De noodzetel van Middelburg is een van de meest gestandaardiseerde noodzetels. Dat was mogelijk omdat het een losstaand ontwerp was, zonder een ander gebouw er bovenop. De 'grote' ruimtes (zoals plot- en stafkamer, verbindingscentrum e.d.) en de entree tegen de buitenwanden en de kleine werkkamers en slaapkamers in het midden.

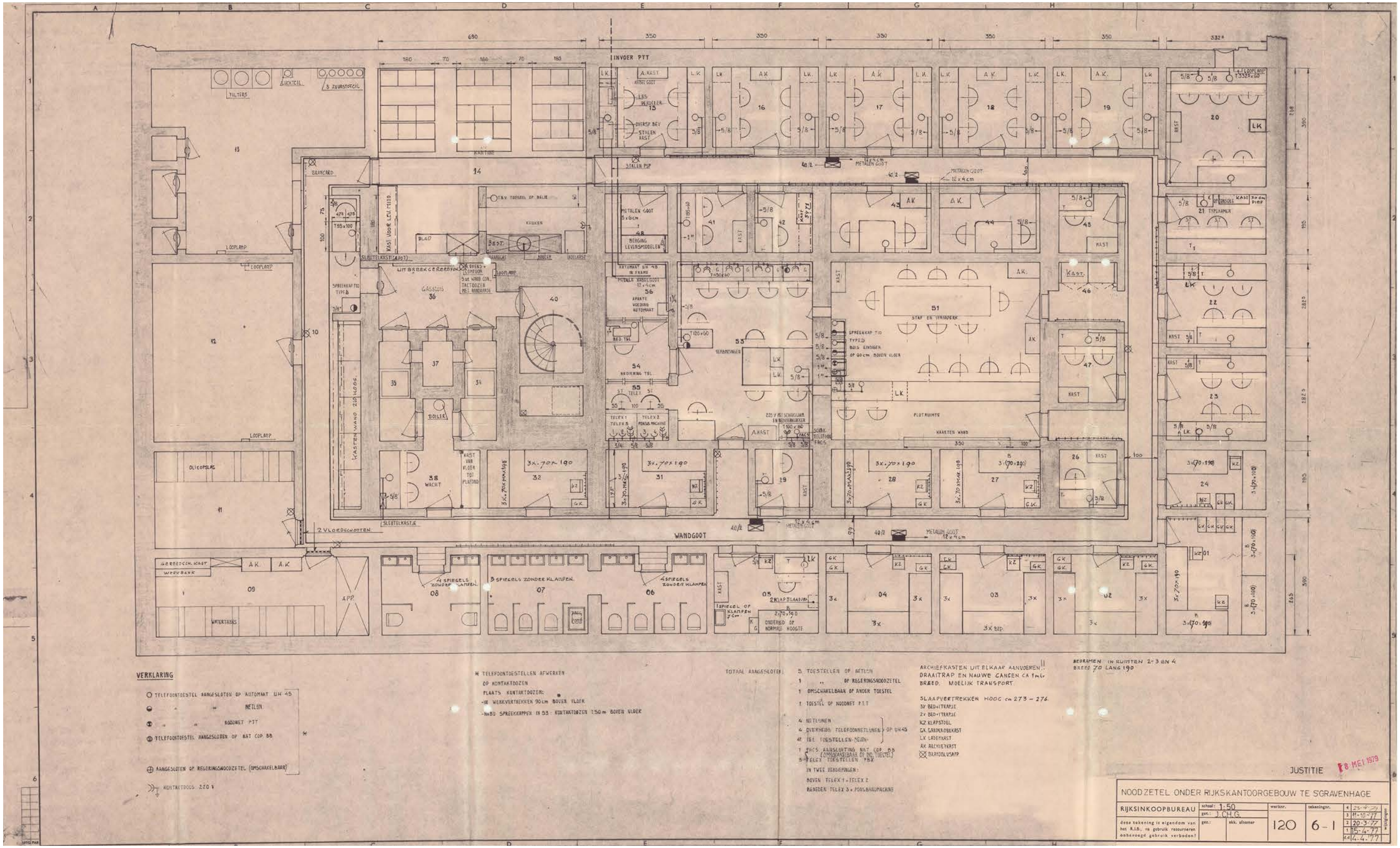
- Noodzetel “Wittebrug” was een ontwerp uit de 2e fase, met vernieuwde beschermingseisen, bijvoorbeeld voor daglicht. Het ontwerp had een patio in het midden, die in geval van dreiging van boven afgesloten kon worden. Het was de bedoeling dat deze noodzetel ook in vredestijd gebruikt kon worden.

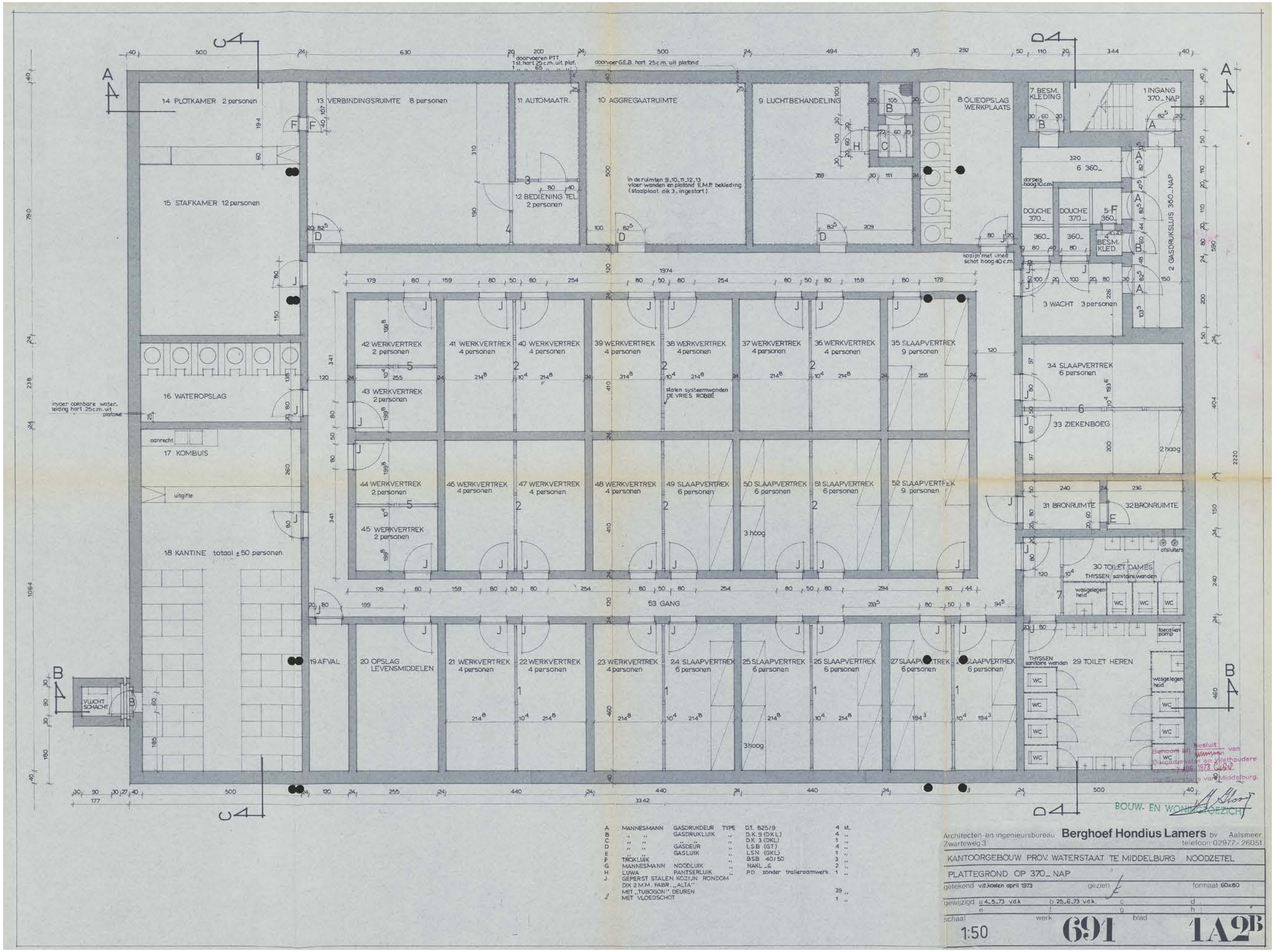
Inrichtingstekening met indeling meubilair midden jaren '70 van de pre-noodzetel van het ministerie van Verkeer en Waterstaat, Delfzijl

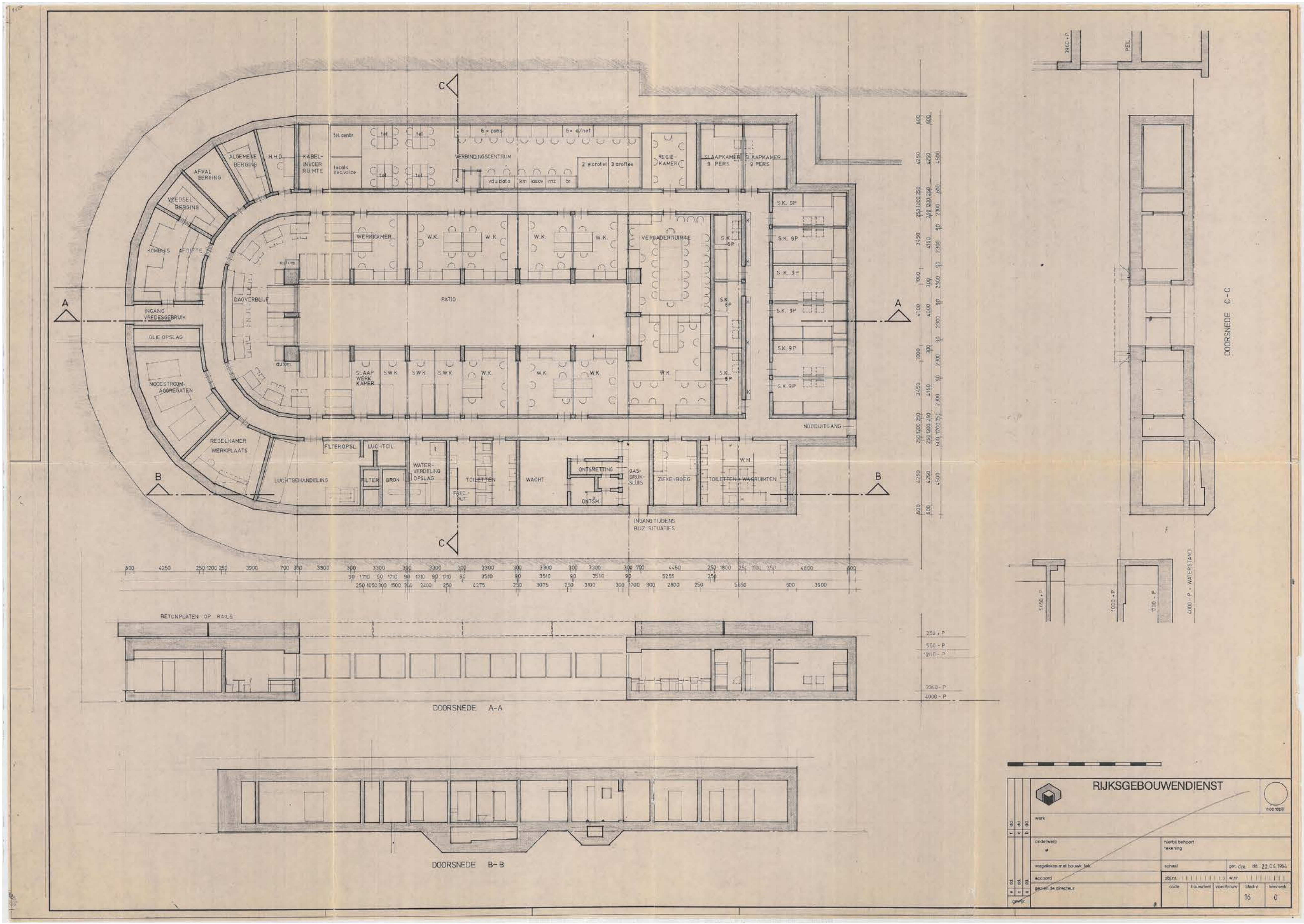
Eerste voorlopige schets hoofdindeling type "Mierenhoop"

Inrichtingstekening eerste ontwerp standaard noodzetel ministerie van Economische Zaken, Den Haag

Plattegrond van de standaard noodzetel van het ministerie van Verkeer en Waterstaat, Middelburg

Plattegrond van de noodzetel "Wittebrug" voor het ministerie van Verkeer en Waterstaat, die nooit is uitgevoerd

7 Noodzetels gebouwd in de provincies

Volgens de eerste fase van het NoodzetelPlan was het de bedoeling om in elke provinciehoofdstad een noodzetel te vestigen en daarnaast ook een in Rotterdam en Amsterdam. De Rijksgebouwendienst (Rgd) zocht echter ook naar andere locaties, omdat niet in alle provinciale hoofdsteden rijkskantoren werden gebouwd. De Rgd was onder andere in overleg met verschillende universiteiten, zoals die van Groningen, maar uiteindelijk werd gekozen voor noodzetels onder diverse rechtbanken, rijkskantoorgebouwen etc. De bedoeling was dat de ambtenaren van de ministeries die op provinciaal niveau opereerden, deze noodzetels zouden betrekken, zodat in het geval dat Den Haag geraakt zou worden door een atoombom en de regering niet meer zou kunnen functioneren, deze ambtenaren de taken zouden kunnen overnemen. Hiertoe waren noodwetten aangenomen die verschillende organisaties toestemming gaven om beslissingen te nemen zonder tussenkomst van de minister.[1]
De eerste bouwfase van de noodzetels verliep voorspoedig, maar het was nog niet duidelijk welke ministeries deze noodzetels zouden gaan gebruiken. Uiteindelijk werden in 1967 de noodzetels na een beslissing van de Algemene Verdedigingsraad (AVR) onder beheer gesteld van het ministerie van Verkeer en Waterstaat, dat daardoor verantwoordelijk werd voor de kerngroep en voor de kosten van het onderhoud. Deze noodzetels bevonden zich in Amsterdam, De Bilt, Delfzijl, Groningen, Middelburg, Rotterdam en Zwolle. In hoofdzaak kwam dit neer op het onderbrengen van havenfunctionarissen van de Rijksverkeersinspecties en de Rijks- en Provinciale Waterstaat.
Daarnaast was Verkeer en Waterstaat ook verantwoordelijk voor beveiligde onderkomens en werkruimten in Werkendam (Fort Steurgat) en in Utrecht (Fort Maarsseveen) die werden gebruikt door de Provinciale Rijkswaterstaat. Fort Maarsseveen kwam echter niet voor in het NoodzetelPlan. De Provinciale Rijkswaterstaat betaalde wel voor het beheer van het fort, wellicht om het indien nodig te kunnen gebruiken. Een uitzondering in het beheer vormde de noodzetel in Tilburg, die aan het ministerie van Landbouw en Visserij en Voedselvoorziening werd toegewezen. Het plan om een groot deel van de ambtenaren onder te brengen in de provincies is nooit verwezenlijkt.
Volgens documenten van Verkeer en Waterstaat werden er in ieder geval op papier elke maand in elke noodzetel verbindingsoefeningen gehouden. Maar uit interviews bleek dat deze oefeningen bij sommige noodzetels niet regelmatig plaatsvonden en er alleen maandelijks door Artos B.V. onderhoud werd gepleegd.

[1] Staf voor de Civiele Verdediging onderwerp noodzetels 24 juli 1963, p. 2.

Rond de jaren ‘80 begon het ministerie van Verkeer en Waterstaat zich af te vragen waarom het deze noodzetels nog steeds in beheer had. Men probeerde de kosten te drukken door verhuur en door het overdragen van de ruimtes aan andere organisaties. Uiteindelijk zijn dit de eerste noodzetels die aan de Rijksgebouwendienst overgedragen werden, en daarna aan particuliere organisaties werden verkocht of verhuurd.

7.1 Verkeer en Waterstaat, Groningen (projectnummer 1)

In de jaren 1971-1976 werden er in Groningen diverse grote kantoren gebouwd naar aanleiding van de belofte van de regering om werkgelegenheid te scheppen in de provincie. Dit voorzag in de mogelijkheid om onder deze nieuwe gebouwen een noodzetel te situeren. Dit werd de eerste standaard noodzetel volgens het NoodzetelPlan: project 1, 1969[2]. Omdat dit een van de eerste ontwerpen was, viel deze noodzetel groot uit. Het zou een standaard ‘Mierenhoop’ moeten zijn voor 100 personen, maar was qua oppervlakte wat groter dan benodigd. Het gebouw erboven was ontworpen door Coen Bekink–Architect HBO BNA, en gebouwd voor het ministerie van Sociale Zaken. De noodzetel eronder was niet verbonden met het gebouw erboven en had dan ook een aparte ingang. De oorspronkelijke ingang bestond uit een luik naast het gebouw, maar deze is in 1981 veranderd in een toegang aan de zijkant van het gebouw.
Op 2 december 1977 adviseerde de Coördinatie Commissie voor de Civiele Verdediging de minister van Binnenlandse Zaken om de noodzetel te Groningen toe te wijzen aan het ministerie van Verkeer en Waterstaat en dit ministerie tevens verantwoordelijk te maken voor het dagelijks beheer en onderhoud. Dit laatste werd uitgevoerd door de Provinciale Rijkswaterstaat. De Provinciale Rijkwaterstaat werd tevens de gebruiker van de noodzetel samen met het districtskantoor Rijksverkeersinspectie.
Uit een document uit 1986 blijkt de verdeling van personeel in deze noodzetel voor totaal uiteindelijk 83 personen (en niet 100): 5 personen voor het Directoraat-Generaal Scheepvaart en Maritieme Zaken (DGSM) van het ministerie van Verkeer en Waterstaat, 25 personen voor de Dienst Geestelijke Verzorging (DGV) en 25 personen voor Rijkswaterstaat en 28 personen voor de kerngroep.
Per 1 januari 1989 werd de noodzetel door de Rijksgebouwendienst overgedragen aan de PTT Telecommunicatie. Deze organisatie had in Groningen

[2] Het projectnummer is in principe een geografische nummering van noord naar zuid.

behoefte aan een beschermde telefooncentrale, een zogeheten NCO-ruimte (standaard voor 40-60 personen). De PTT zag de mogelijkheid om deze noodzetel hiervoor aan te passen, omdat de eisen van de PTT voor beschermde onderkomens veel strenger waren dan de eisen van de standaard noodzetels. De grondige verbouwing betrof voornamelijk de luchtbehandelings-installaties; dit in verband met de koeling van de apparatuur die in de noodzetel geplaatst werd. Daarnaast werd er ook een reparatiedienst in de noodzetel gehuisvest. Omdat deze dienst in crisistijd voor reparaties vaak naar binnen en naar buiten zou moeten, werd ook het sluissysteem aangepast voor betere ontsmetting en voor de mogelijkheid om de speciale gaspakken te kunnen hergebruiken.
Bij het afstoten van dit kantorencomplex in 2012, en daarna de sloop van het gebouw, werd ook deze noodzetel gesloopt.

7.2 Verkeer en Waterstaat, Rotterdam (projectnummer 22)

In 1970-1975 werd in de Spaanse Polder, naar een ontwerp van architect P.H. Cuperus, een kantoor gebouwd voor de Rijksverkeersinspectie. Onder dit gebouw werd ook een noodzetel gesitueerd, een zogenaamd 'Hoenderhok', geschikt voor maximaal 60 personen. Deze noodzetel stak voor een gedeelte boven de grond uit, omdat hij in een polder was gebouwd en bij overstroming de hoofdingang bereikbaar moest blijven. Omdat deze noodzetel gedeeltelijk bovengronds was gebouwd, waren de muren dikker: in plaats van 40 cm zijn ze 50 cm dik. Deze noodzetel viel onder het beheer van Verkeer en Waterstaat en bood onderdak aan de Regeringsscheepvaartagent, de District Havencommissaris, de Economische Commissaris Zuid-Holland en het Districtskantoor Rijksverkeersinspectie (RVI). Al vanaf 1966/1967 werd erover gesproken dat de RVI Rotterdam in principe een eigen noodzetel nodig had, maar omdat de behoefte aan een standaard noodzetel voor meerdere ministeries groter was, werd besloten dat de RVI ook in deze standaard noodzetel gehuisvest zou worden. Samen met 17 personen voor het Directoraat-Generaal Scheepvaart en Maritieme Zaken (DGSM), en 20 personen voor de Dienst Geestelijke Verzorging (DGV).
In 1999 is de noodzetel tezamen met de rest van het gebouw afgestoten. De meeste technische apparatuur is nog aanwezig. In 2003 is de noodzetel overgegaan in handen van de gemeente Rotterdam, die deze op haar beurt heeft verkocht aan een particulier. De gemeente Rotterdam heeft het voornemen om het in 2021 aan te wijzen als gemeentelijk monument.

7.3 Landbouw en Visserij, Tilburg (projectnummer 14)

In 1972 werd besloten om in Tilburg een kantoor te bouwen voor het ministerie van Landbouw en Visserij en Voedselvoorziening, het “Landbouwhuis”. Daardoor zag de Rijksgebouwendienst de mogelijkheid om hieronder een noodzetel te huisvesten. De opdracht om dit project te ontwerpen, werd gegeven aan architect Jos Bedaux. De noodzetel bevond zich onder de laagbouw van het pand en had een eigen ingang vanaf de straat. Deze noodzetel was eerst als algemene noodzetel voor meerdere ministeries bedoeld, maar omdat de noodzetel van Landbouw en Visserij in Den Haag eigenlijk te klein was voor al het personeel, werd deze noodzetel al snel aan de regionale gebruikers van dit ministerie gegund. Dit was ook omdat het personeel dat de noodzetel moest betrekken, direct in het gebouw erboven werkte, waardoor het mogelijk was de noodzetel snel te bereiken, zoals in het NoodzetelPlan was bedoeld. De noodzetel was gebouwd als een standaard “Hoenderhok” voor 60 personen ten behoeve van de directie van de Provinciale Voedselcommissaris.
De noodzetel week af van het standaard ontwerp door ingebouwde olie- en watertanks in betonnen bakken die van binnen bekleed waren met een zak met daarin mogelijk een plastic container. Deze variant komt vaak voor in PTT beschermde onderkomens. Eerdere ontwerpen laten zien dat hij oorspronkelijk was ontworpen naar een vroeg ontwerp van een noodzetel, maar uiteindelijk toch een standaard noodzetel is geworden. In 2012 is de bunker ontmanteld, het interieur verwijderd en het pand erboven verbouwd voor Tilburg University. Het heet nu Simon Building. Het is de bedoeling de noodzetel te gebruiken als opslag, maar door het strippen ervan kan hij niet meer gebruikt worden: bij de werkzaamheden zijn twee scheuren in het dak ontstaan waardoor water binnendringt in de noodzetel.

De laagbouw waaronder zich de noodzetel van het ministerie van Landbouw en Visserij in Tilburg bevindt

Plotkamer en stafkamer met doorgeefluikjes naar verbindingscentrum in de noodzetel ministerie van Landbouw en Visserij in Tilburg

7.4 Verkeer en Waterstaat, Amsterdam (projectnummer 11)

De noodzetel in Amsterdam werd gebouwd onder twee parkeerdekken van het gerechtsgebouw Amsterdam. De rechtbank is ontworpen door Ben Loerakker van architectengroep Verster, Dijkstra en Loerakker. De noodzetel is een 'Hoenderhok' voor 60 personen met muren met een standaarddikte van 40 cm. Deze noodzetel had een eigen ingang, los van de rechtbank. In de latere uitbreidingen in 1988 van de rechtbank rond de parkeergarage, verloor de noodzetel zijn nooduitgang en luchtuitlaat en moest er intern een nieuwe nooduitgang gebouwd worden. Dat werd gedaan door een van de voorraadhokken te verbouwen tot een tunnel die van de gang naar een luik in de straat liep. Hierdoor was het een van de eerste noodzetels die een nooduitgang kreeg. De hoofdgebruikers waren de Rijksverkeersinspectie, de districtshavencommissaris en de regeringsscheepvaartagent. Deze noodzetel werd ook gebruikt door het ministerie van Verkeer en Waterstaat voor de trainingen van noodzeteltechnici en communicatiepersoneel. Op 11 t/m 13 mei, 2 t/m 4 juni en 8 t/m 11 juni 1982 hebben er trainingen plaatsgevonden. Deze cursussen waren tevens bedoeld om de cursisten te laten kennismaken met de specifieke leefgewoonten in een noodzetel.

Luchtuitlaat in noodzetel KNMI, De Bilt

Later zijn de commando- en communicatiezaal verbouwd tot telefooncentrales en computerruimtes voor telefoonverkeer van de overheid. De noodzetel is in 2017 samen met de uitbreidingen van de rechtbank gesloopt voor nieuwbouw.

7.5 Verkeer en Waterstaat, Zwolle (projectnummer 4)

De noodzetel Zwolle is gebouwd in 1973 onder een vleugel van de rechtbank, een ontwerp van architectenbureau Jo Kruger. Het was een 'Mierenhoop' voor 100 man en week af van het standaardmodel vanwege de lengte. Omdat de noodzetel zo smal was, kwam er in het midden één rij kamers met deuren aan één kant van de gang in plaats van aan beide zijden. En aangezien de ingang van de bunker zich in het gerechtsgebouw bevond en hij daardoor aansloot op een bestaand trappenhuis, was het moeilijk om er een apparatuur-doorgang te maken, omdat grote apparaten niet de bochten van de trap konden nemen. Daarom is een deel van de trap verbouwd tot een soort klapbrug waardoor er een directe opening kwam naar de ingang van de noodzetel. Zwolle was een knooppunt van telefoonverkeer en spoorwegen en daarom werd deze noodzetel met de standaard 60 cm dikke muren uitgevoerd, net als in Den Haag. De noodzetel werd gebruikt door Rijkswaterstaat, het districtskantoor Rijksverkeersinspectie en de Economische Commissaris van Overijssel. Later mocht de provincie Overijssel deze ook gebruiken, omdat zij in 1962 een eigen Provinciale Commandopost Civiele Verdediging (PCCV) in Holten had gebouwd, maar die bleek bij oefeningen van de Civiele Verdediging in NAVO-verband niet geschikt om met twee ploegendiensten te werken. Dit had als gevolg dat men werd verzocht om zolang mogelijk in het eigen provinciehuis te blijven tot het moment dat de situatie onhoudbaar zou worden. Dit duurde tot men de noodzetel onder het gerechtsgebouw aan de overkant als crisiscentrum mocht gebruiken. In de jaren '80 werd de Provincie de hoofdgebruiker samen met 7 personen van de Dienst Geestelijke Verzorging (DGV) en 8 personen van Rijkswaterstaat (RWS).
In 2010 is bij de verbouwing van de rechtbank besloten om de schadelijkste producten zoals diesel, accu's, zuurstof- en persluchttanks uit de noodzetel te halen en hem als een soort tijdcapsule dicht te lassen. De huidige conditie van de noodzetel is onbekend.

7.6 Verkeer en Waterstaat, Middelburg (projectnummer 12)

In 1973 bouwde de Provinciale Waterstaat te Middelburg een nieuw kantoor en besloot daarbij ook een noodzetel te bouwen. De noodzetel werd los van het hoofdgebouw gebouwd en kreeg een ingang in het bijgebouw op het parkeerterrein. De Rijksgebouwendienst was hier niet bij betrokken. Het hoofdgebouw was een ontwerp van architecten- en ingenieursbureau Berghoef Hondius Lamers. Het is een "Mierenhoop" voor 100 personen: 25 personen van DGSM, 25 van DGV en 20 van RWS. In het ontwerp werd ook rekening gehouden met mogelijk een aantal personen voor de havenorganisatie.
In de jaren 2000 werd het gebouw te koop aangeboden. Het werd gekocht door de HZ (University of Applied Sciences) van Middelburg, die het pand verbouwde en betrokken daarbij ook de noodzetel om te gebruiken als vergaderruimte. Daarvoor maakten ze een nieuwe ingang waardoor het veilig werd om voor grote groepen de noodzetel te betreden. Het interieur is nog maar ten dele aanwezig, maar het bijzondere eraan is dat de communicatiezaal nog aardig intact is, zelfs nog met telexen. De oude hoofdingang van de noodzetel wordt nu gebruikt als nooduitgang.

Ingang en sluis van de noodzetel ministerie van Verkeer en Waterstaat in Middelburg

Noodzetel ministerie van Verkeer en Waterstaat in Middelburg met dokterskamer en ziekenboeg

Noodzetel ministerie van Verkeer en Waterstaat in Middelburg met verbindingsruimte voorzien van telexen

8 Nationale operationele instituten

Vanaf de jaren '60 waren er twee belangrijke nationaal opererende organisaties voor de scheepvaart: Binnenlandse Scheepvaart in Werkendam en de Bewindvoering Koopvaardij in Noordwijk. Dit waren organisaties die in oorlogstijd operationeel zouden worden. Later kwam daar ook het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (KNMI) in De Bilt bij als civiele organisatie.
Deze organisaties vormden geen direct onderdeel van het regeringsbeleid, maar werden als zo belangrijk beschouwd voor de oorlogsvoering dat zij deel werden van het NoodzetelPlan en elk een eigen noodzetel kregen. Deze werden gebouwd buiten Den Haag. Alhoewel ze alle drie onder verantwoordelijkheid van Verkeer en Waterstaat vielen, kwamen ze met verschillende type bouwwerken. Dit gold niet voor de Bewindvoering Nederlandse Koopvaardij want het onderkomen daarvoor was al in 1964 gereed. Het waren overheidsorganisaties maar werden vaak maar gedeeltelijk bestuurd door ambtenaren. Het overige personeel bestond uit mensen uit de industrie, zoals het scheepvaartwezen. Er werkten zelfs mensen uit ons omringende landen.

8.1 Bewindvoering Nederlandse Koopvaardij (BNK)

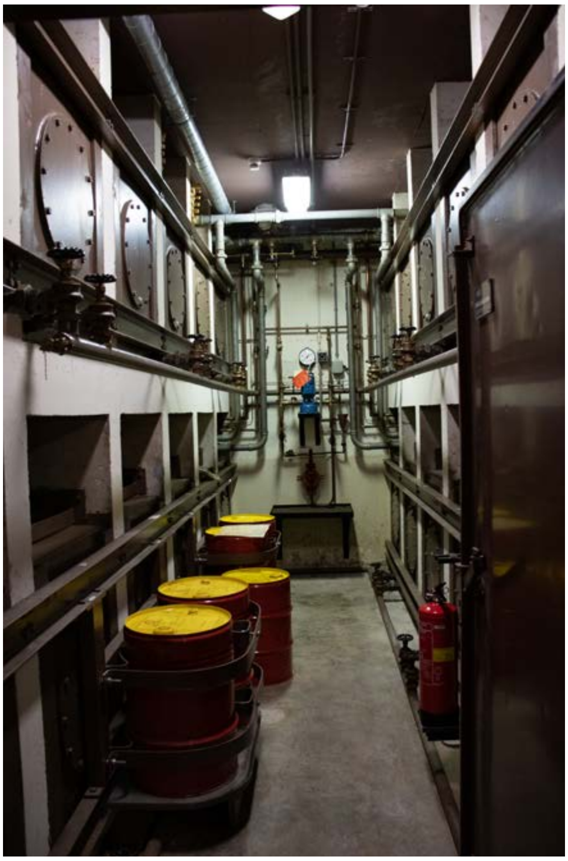
In de Coepelduynen, tussen Noordwijk en Katwijk, werd er in 1962 in opdracht van Directoraat-Generaal van de Scheepvaart een beschermd onderkomen gebouwd voor de Bewindvoering Nederlandse Koopvaardij (BNK).
Omdat er nog geen duidelijke richtlijnen waren voor het bouwen van beschermde onderkomens besloten ze om het ingenieursbureau Bish & Partners N.V. (E.J.A. Corsmit) in te huren. Zij hadden al veel ervaring met het ontwerpen van verschillende civiele projecten, zoals de provinciale commandoposten, de commandoposten voor de BB en verschillende publieke schuilkelders. Het werd een typisch ontwerp van Corsmit, die in 1962 ook de provinciale commandopost van Zuid-Holland net ten noorden ervan ontwierp.
De BNK was een rijksorgaan dat voor een deel werd bemand door mensen uit de rederswereld met aan het hoofd de directeur-generaal van de Scheepvaart. Zij waren wereldwijd verantwoordelijk voor de vloot van de Nederlandse Koopvaardij. Daarvoor waren zij in contact met het NAVO-scheepvaartorgaan die alle scheepvaart op het noordelijk halfrond in de gaten hield. Een andere organisatie controleerde het zuidelijk halfrond. Verder was de BNK ondergeschikt aan de *Defence Shipping Authority*, die verantwoordelijk was voor alle militaire watertransporten. De BNK had de mogelijkheid om schepen te vorderen en al het civiele beroepspersoneel daarop een vaarplicht op te leggen. Verder hadden ze gezag over de Scheepvaartorganisatie "Delta" (SOD), die voor snelle overslag van goederen naar binnenvaartschepen zorgde. De BNK had vertegenwoordigers in de vorm van Regeringsscheepvaartagenten (RSA) in Delfzijl, Harlingen en Middelburg en in diverse havens in het buitenland.
In de jaren '90 werd het duingebied Coepelduynen tot beschermd natuurgebied verklaard en werd het eigendom van de gemeente maar in beheer bij Staatsbosbeheer. Hierdoor moest het beschermd onderkomen dat al een tijd niet meer in gebruik was, verwijderd worden. Dat bleek praktisch niet mogelijk en daarom werden de generatoren en alleen de bovengronds uitstekende gedeeltes verwijderd. Tenslotte werd de noodzetel onder het zand begraven. De noodzetel ligt nog steeds in het duingebied en het is onbekend hoe de situatie nu is.

8.2 Binnenlandse Scheepvaart, Werkendam

Een ander voorbeeld was Fort Steurgat in Werkendam, daterend uit 1881-1882, en verbouwd in 1967 door de Genie in opdracht van Directoraat-Generaal van de Scheepvaart. Het hoofdfort werd verbouwd tot noodzetel. Aan de vooringang werd een nieuwe bakstenen muur geplaatst en de ramen werden dichtgemetseld. In de hoofdingang werd een sluiscomplex gebouwd waar ontsmet kon worden. En er werden generatoren en een luchtsysteem ingebouwd. Vanwege de houten deuren en luiken, leek het fort nog precies hetzelfde. De nooduitgang ging via de bestaande tunnel naar het voormalig munitiedepot. De noodzetel was uiteindelijk geschikt voor 100 personen en had slaapplekken voor mannen en vrouwen. Er was een antenne op het fort voor contact met de schepen.
In 1968 werd Fort Steurgat overgedragen aan het ministerie van Verkeer en Waterstaat en het ministerie van Economische Zaken voor de "Scheepvaartorganisatie Delta". Deze organisatie huisvestte meerdere ambtenaren van meerdere ministeries en het scheepswezen. De eerste taak van deze organisatie in oorlogstijd was om de binnenlandse scheepvaart zoveel mogelijk te verspreiden over Nederland zodat er geen duidelijke doelwitten ontstonden voor de vijand, teneinde er voor te zorgen dat de binnenlandse scheepvaart op gang bleef. Hiervoor was een vaarplicht ingesteld waardoor schippers niet konden weigeren om te varen.
Om de vaart naar onze buurlanden te bevorderen waren er ook functionarissen van andere landen in het fort aanwezig om de scheepvaart naar het buitenland te begeleiden. Verder waren er ook mensen van de NAVO-scheepvaartdienst aanwezig, de overkoepelende

De tweede ruimte met ontsmettingsdouches in noodzetel KNMI, De Bilt

Beschermde olieopslagruimte, noodzetel KNMI De Bilt

organisatie van de binnenscheepvaart. Om een betere combinatie te kunnen krijgen tussen de scheepvaartdienst en de binnenlandse scheepvaartdienst, werd het Bureau Aan en Afvoer Goederen Overzee (BAAGO) ingesteld. Tevens was een van de gebruikers het Centrum voor Informatieverwerking van de Nederlandse Spoorwegen, dat voor opslag van computerbanden ruimte in het fort huurde.
Later werd het fort nog gebruikt voor medicijnenopslag voor het ministerie van Volksgezondheid. Op het fort zijn in die tijd meerdere oefeningen gehouden in verband met het belang van de militaire Civiele Verdediging. Vanaf 1989 stond de bestemming van Fort Steurgat ter discussie maar inmiddels heeft men er woningen in gebouwd.

8.3 Project I en X, KNMI, De Bilt

Het KNMI was een organisatie van groot belang, want in het geval van een atoomoorlog was het cruciaal te weten wat de chemische- en nucleaire gevolgen van een fall-out zouden zijn en dus was een goede weersverwachting essentieel. Zelfs zo belangrijk dat deze informatie gedeeld werd met alle NAVO-landen.

Het KNMI was gehuisvest in De Bilt en werd in 1966 uitgebreid met een nieuw gebouw. Onder deze uitbreiding bevond zich een beschermde computerkelder voorzien van schokvrije vloeren volgens hetzelfde ontwerp als die later werd toegepast bij “Nachtwacht”. De uitbreiding werd gebouwd in verband met de nieuwe radarapparatuur die geplaatst werd op de al bestaande toren ernaast. Deze apparatuur en het bedienend personeel had een beschermde ruimte nodig. Rond dezelfde tijd waren er plannen om dit nieuwe gebouw uit te breiden met een noodzetel voor het personeel van het KNMI, van waaruit weersvoorspellingen en analyses konden worden gedaan. De uitbreiding werd uiteindelijk in 1970 opgeleverd.
De noodzetel van het KNMI die daarna gebouwd werd was bedoeld voor 90-100 man, waaronder 3 leidinggevenden, 14 man technisch hulppersoneel (werkzaam in 2 shifts per etmaal), 45 man weerdienstpersoneel (werkzaam in 3 shifts per etmaal), 3 telefonisten (werkzaam in 3 shifts per etmaal) en 20 BZB- en verplegingspersoneel. Om al dit personeel te huisvesten werd de noodzetel in de lengte gesitueerd naar de vorm van het gebouw erboven. Deze noodzetel was door een atoom-

deur in twee delen gesplitst: een deel voor werken en een deel voor wonen.
In het leefgedeelte bevond zich de officiële ingang met een uitgebreid sluissysteem met twee douches. Dit was essentieel omdat het weerpersoneel naar buiten moest kunnen om metingen uit te voeren. Dat deden ze met gaspakken aan en bij terugkomst douchten ze eerst met gaspak aan zodat dit werd ontsmet. De pakken werden daarna door een luik in een bak gegooid om schoongemaakt en hergebruikt te kunnen worden. Hierna kwam men in de tweede doucheruimte die uit twee cabines bestond en was bestemd voor het ontsmetten van het lichaam. Daarna kwam men in de ruimte van de dokter, ofwel de ziekenboeg, waar het personeel meteen gecheckt kon worden op radioactiviteit of besmetting. Dit is de enige noodzetel die dit systeem had, omdat bij de meeste noodzetels het personeel niet buiten hoefde te werken. In de kantine was ook nog een extra radioactiviteitsalarm aanwezig dat aangesloten was aan een meetpunt buiten, waardoor snel gezien kon worden hoe hoog de radioactiviteit was voordat er mensen naar buiten werden gestuurd. Ondanks dat deze noodzetel geen standaard ontwerp was, had het vanwege de vorm toch een aantal bijzondere afwijkingen en voor een deel wel standaard meubilair. Een van de niet-standaard zaken waren de bedden met een extra houten schot, zodat je er bij een schok niet uit kon rollen of vallen. Verder had dit gedeelte van de noodzetel geen schokvloeren maar wel een aantal bijzondere schoktafels. Dit zijn tafels waarvan het bovenblad door rubbers losgekoppeld was van de poten, waardoor de apparatuur erop beschermd bleef. Deze noodzetel had ook een uitgebreide technische ruimte voor het repareren van apparatuur. Het was een kleine werkplaats met twee werkbanken en veel onderdelen en materiaal voor reparaties.
De noodzetel had een standaard nooduitgang ondanks de extra ingang via de computerkelder.
In deze noodzetel is nog veel van de originele inrichting aanwezig. De kantine is nog compleet ingericht met al het keukenmaterieel. De telefooncentrale is ook voor een deel nog ingericht, er staat zelfs nog een slaapbank in. In de dokterskamer bevinden zich nog steeds de twee dozen met medische voorraden, met een handleiding in boekvorm erbij. In het trapgat is nog de mobiele zendmast aanwezig, wat vrij uniek is.
Volgens het KNMI was de noodzetel op zich niet voldoende om het weerbericht te maken. Ze verzochten de Civiele Verdediging om minimaal vijf radarstations voor windmetingen met daarnaast een beschermd onderkomen voor personeel en apparatuur. Een van deze radarstations is bij het KNMI zelf gebouwd. Het beschermd onderkomen zat in de ‘computerkelder’. Minimaal twee observatieposten, te weten de meetstations in Den Helder en in Vlissingen, moesten ook een beschermd onderkomen krijgen voor het personeel. Daarnaast moest ook bescherming geboden worden aan het KNMI-personeel op de vliegvelden van Schiphol, Zestienhoven en Eelde. Dit personeel was nodig om weersinformatie te ontvangen van de vliegtuigen en deze door te geven aan het KNMI en vervolgens om het opgestelde weerbericht van het KNMI door te kunnen geven aan de luchtverkeersleiding. Verder werd er een ambtenaar van het KNMI in de noodzetel van Verkeer en Waterstaat ondergebracht. Dit was de minimale eis van het KNMI aan het hoofd van de Civiele Verdediging om in tijden van oorlog en crisis het weerbericht mogelijk te maken. Hoeveel van dit plan uiteindelijk is gerealiseerd, is niet duidelijk. Deze noodzetel is een van de weinige noodzetels die redelijk lang operatief is gebleven.

9 Communicatie met de rest van het land via project ‘Spinnekop’

Het project “Spinnekop” betrof een in de “Nachtwacht” gebouwde telefooncentrale bestaande uit vier centrales, waarbij het de bedoeling was dat alle telefoonverkeer van de overheid via deze centrales verliep. Hierdoor kon het telefoonverkeer van de ministeries doorgeschakeld worden naar de “Nachtwacht”. Het was een ingewikkeld project om deze omschakelingen te realiseren, mede omdat er al lange tijd een wildgroei bestond van verschillende noodnetwerken van diverse organisaties en ministeries. Niet alleen van netwerken van de rijksoverheid, maar ook van het Minister Noodnet, het Overheids Net, het H.M. Net, het Net COP BB, het algemeen Noodnet en meerdere projecten bij Defensie.
Bij de rijksoverheid dacht men dit probleem eind jaren ’60, begin jaren ’70 op te lossen door middel van het project “Spinnekop”. Om hierdoor tenminste het ministernet en de connecties tot de eindcentrales van de verschillende ministeries zodanig beveiligd en beschermd onder te brengen, dat zelfs bij een crisis- of oorlogssituatie dit netwerk niet vernietigd of afgeluisterd kon worden. Om het telefoonverkeer van buiten Den Haag op te vangen en door te schakelen naar de verschillende ministeries en noodzetels, bestonden er al twee beschermde telefooncentrales.
Elk ministerie beschikte over twee eindcentrales: een in het ministeriële gebouw en een in de noodzetel. Die in het ministeriële gebouw kon in noodsituaties omgeschakeld worden naar de eindcentrale in de noodzetel, waardoor de belangrijkste personen hun eigen directe telefoonnummer konden behouden. Deze centrales waren gekoppeld aan verschillende netwerken die aangelegd werden door de PTT. Verschillende ministeries hadden ook bijzondere netwerken in het kader van hun functie, naast aansluitingen voor radio, televisie en telex.
Omdat men zich realiseerde dat de beschermingseisen van de “Nachtwacht” voor elektro-magnetische pulsen niet afdoende waren, werd er een nieuwe beschermde ruimte gebouwd. Hierin werd ook een vernieuwde “Spinnekop” opgenomen. Deze nieuwe centrale heeft zelfs langer gefunctioneerd dan de “Nachtwacht” zelf. "Spinnekop" werd vermoedelijk pas in 2013 buiten gebruik gesteld.

Minister Noodnet
Het netwerk dat de diverse ministers met elkaar verbond, was het zogeheten “Ministernet’, een beveiligd netwerk tussen de 22 ministers en de belangrijkste ambtenaren. Het aantal ministers kon per kabinet echter variëren en dus waren er meer aansluitingen mogelijk. Het netwerk beschikte over 100 lijnen en dit kon uitgebreid worden naar 500 lijnen. Het was het enige beveiligde netwerk dat via eigen telefooncentrales liep en functioneerde voornamelijk als een lokaal netwerk tussen de ministeries.

Sluis van de noodzetel ministerie Binnenlandse Zaken

Overheids Net
Het Overheids Net is een landelijk telefoonnet van eigen kabels dat de belangrijkste overheidsinstanties met elkaar verbond. Er was indertijd al een automatisch netwerk dat in de verschillende NCO-ruimtes werd geplaatst, maar de overheid vond dit geen goed beveiligd netwerk, omdat er in principe via andere centrales met de gesprekken meegeluisterd kon worden. Omdat het overheidsnet losstond van het Noodnet, kon het niet overbelast raken, een van de belangrijke redenen om het overheidsnet te installeren.

H.M. Net
Het Hare Majesteit Net was een apart telefoonnet, speciaal opgezet voor de koninklijke familie. Via dit net konden zij beveiligde gesprekken met belangrijke personen in Nederland voeren. Bij het samenvoegen van alle netwerken tot het Nationale Noodnet, werd het H.M. Net in de hiervoor speciaal uitgegeven telefoongids niet genoemd, maar kreeg het de codenaam “Gamma”.

Net COP BB
De BB had verschillende eigen netwerken tussen hun commandoposten en blokhoofden. Zulke verbindingen werden soms ook op het moment van crisis aangelegd.

Modern interieur crisiscentrum in de noodzetel van Rijkswaterstaat, Den Haag

Er was een speciaal netwerk voor de S-posten, dat waren de meetposten van de BB waar ze de kracht van een kernexplosie konden meten.

Telex-netwerk
De noodzetels waren voorzien van telexen die waren aangesloten op het telex-netwerk. In het begin werd dit netwerk alleen gebruikt voor contact met diverse landen en pas midden jaren '70 werd dit netwerk uitgebreid om alle civiele commandoposten binnen Nederland met elkaar te verbinden. Dit telexnetwerk werd bestuurd vanuit het Noodtelegraafcentrum Bussum en ging via lijnen naar de twee NCO-ruimtes in Den Haag en naar de noodzetels.

Fax
In de noodzetels was ook een fax aanwezig, die bedoeld was voor de verspreiding van documenten zoals weerkaarten en situatieschetsen, en kaarten die radioactief besmette gebieden aangaven. Deze documenten gingen gewoon via de normale telefoonlijnen.

Radio/TV
De PTT beschikte over twee radiozenders en één TV- en Radiostation in bunkers: zender Hilversum, zender Lopik en station Radio Kootwijk. In het TV-park in Hilversum lagen de nood-TV-studio's van de NOS naast de zendmast. Van hieruit werden de TV-signalen van de andere

NOS televisiestudio en radio in de noodstudio Hilversum

bunkers uitgezonden. Verder was er een groot radiostation in Lopik van waaruit heel Nederland bereikt kon worden. Dan was er nog Radio Kootwijk midden op de Veluwe, waar een bunker was gebouwd met drie grote zenders. Vandaaruit kon uitgezonden worden naar de overzeese gebieden en de rest van de wereld.
De noodzetels waren voorzien van verschillende antennes: één permanente op het dak en één mobiele antenne, die zich in het trapgat bevond en die buiten opgezet kon worden en aangesloten kon worden via de nooduitgang. Men was via het telefoonnet aangesloten op de verschillende radionoodstations. De connectie tussen het civiele netwerk en het militaire netwerk was gevestigd op de Kwaaklaan in Oegstgeest, waar ook veel buitenlandse communicatie bij elkaar kwam. Het radioverkeer van het leger ging via Noordwijk Radio ofwel NORA in Noordwijk.

PTT: het ontstaan van het Noodnet (een gewone telefoonverbinding/Noodnet verbinding)
Na de Tweede Wereldoorlog werd de PTT verzocht om een Noodnet op te bouwen. In die tijd bestond het hele telefoonnet nog uit handbediende centrales. Bij de PTT realiseerde men zich dat het toenmalige net in de loop der jaren veel uitgebreider zou worden en het dus ingewikkeld zou zijn om daarnaast nog een apart Noodnet te hebben. Ze kwamen met de oplossing om het hele telefoonnet als Noodnet te beschouwen. Dit betekende dat er altijd handbediende centrales zouden moeten blijven, omdat deze elektronisch niet te beïnvloeden waren en niet snel kapot konden gaan bij schokgolven of explosies. Door de ontwikkeling van de technologie ontstonden er weldra automatische centrales, waardoor handbediende centrales overbodig werden. In deze centrales bleven handbediende installaties over die slechts in noodsituaties zouden worden gebruikt. Op sommige locaties werden deze centrales ondergebracht in bomvrije kelders om het personeel te beschermen. Dit was het begin van het ontstaan van de beschermde onderkomens van de PTT.
Toen de dreiging van de Koude Oorlog toenam werd een nieuw soort ondergrondse centrale ontworpen. Deze werden NCO-ruimtes genoemd (Nucleair Chemisch Onderkomen), bedoeld voor een betere bescherming van het personeel van deze handbediende centrales. In eerste instantie werden deze onder nieuw te bouwen centrales gebouwd. Maar omdat er niet genoeg nieuwe centrales werden gebouwd, kregen ze in de loop van tijd een plek naast of in de buurt van bestaande centrales. Deze ruimtes waren compleet afgesloten van de buitenwereld en hadden alle voorzieningen voor een langer verblijf. Dit was losgekoppeld van de Bedrijfszelfbescherming van de PTT. De bunkers hadden uitsluitend de functie om het telefoonverkeer in tijden van oorlog op gang te houden.
Dit Noodnet, dat in principe een gewoon telefoonnet was, werkte zodanig dat alle telefoonlijnen waren opgedeeld in categorieën van belangrijkheid. Als een telefoonlijn tijdens een crisis overbelast zou raken dan zouden ze de eerste categorie van niet belangrijke personen afsnijden totdat het telefoonnet weer zou functioneren. Als dus iemand een belangrijk ambt betrok, werd ook zijn privé-nummer aangesloten. De PTT ging er hierbij van uit dat de bovengrondse centrales niet beschadigd zouden worden. Er werden criteria gesteld om deze te versterken, bijvoorbeeld door kleinere ramen of een verstevigd dak tegen radioactieve straling. Men realiseerde zich dat dit niet voldoende was en al heel snel kwam men op het idee om de ondergrondse centrales te voorzien van een eigen netwerk: het ‘mini-noodnet’. Dit waren aparte kabels, los van het ‘normale’ telefoonnet, die dieper lagen dan de normale kabels. Dit mininoodnet kreeg speciale abonnees met één toestel waarmee men via de NCO-ruimtes rechtstreeks naar een ander toestel kon bellen. Dit waren in het begin toestellen zonder draaischijf omdat de verbinding via handbediende centrales werd gelegd. Later zijn deze handbediende centrales ook vervangen door automatische centrales en werd er een telefoonboekje gemaakt met de belangrijkste nummers.
De functie van de bunkers veranderde toen er geen telefonistes meer nodig waren. Maar omdat in noodsituaties het telefoonnet mogelijk gerepareerd zou moeten worden, werd de bunker gebruikt voor de huisvesting van de instandhoudingsdienst, het technisch personeel, dat dit veldwerk zou moeten doen. In de bunker werd een commandopost gehuisvest die controleerde welke lijnen nog functioneerden en als er acuut iets gerepareerd moest worden, ging er een ploeg in volledig gaspak naar buiten.
Er zijn in Nederland 16 NCO-ruimtes gebouwd: in bijna alle grote telefoondistricten en bij sommige zelfs twee, daarom zijn er 18 in totaal. Al deze NCO-ruimtes waren uiteindelijk door eigen kabels met elkaar verbonden. De taak van de districten was niet alleen om de verbindingen in stand te houden, maar ook om deze aan te passen. Als een burgemeester of belangrijke ambtenaar moest verhuizen naar een andere plek, konden ze zijn telefoonnummer doorschakelen naar de andere locatie. Dus als men de minister-president wilde spreken, dan draaide men zijn nummer via het mini-noodnet en kreeg hem aan de lijn, waar hij zich ook bevond in Nederland. Later werden deze handcentrales omgebouwd tot automatische centrales en deze hebben tot 2013 gefunctioneerd.
Omdat het beroep van telefoniste indertijd alleen werd gezien als een baan voor vrouwen, waren er geen mannen die deze banen konden uitvoeren. De PTT had liever alleen maar mannen in de beschermde onderko-

mens, omdat ze vrouwen niet in staat achtten om in noodsituaties adequaat te reageren. De PTT zocht naar mannelijk personeel maar vond dat alleen maar bij de krijgsmacht. Ze hebben toen Defensie benaderd of zij in crisistijd personeel konden leveren, maar de legertop weigerde, omdat zij dit personeel zelf nodig zou hadden. Hierdoor waren in de NCO-ruimtes het hoogste aantal vrouwelijk personeel aanwezig. Schoorvoetend accepteerde de PTT dat ze de NCO-ruimtes moesten aanpassen aan dames. Daarom zijn in PTT NCO-ruimtes vrij grote slaapruimtes voor dames te vinden en even grote sanitaire ruimtes voor mannen en vrouwen. Dit is bijzonder omdat in de meeste bunkers de sanitaire ruimte voor mannen groter waren dan die voor vrouwen.

9.1 De kleine PTT NCO-ruimte aan het Kerkplein in Den Haag

Dit was een van de eerste PTT beschermde telefooncentrales die tussen 1958-1963 in Nederland werd gebouwd. Deze bevond zich in Den Haag op Kerkplein 6, onder het toenmalige kantoor van de PTT en is tot 1997 als telefooncentrale in gebruik gebleven. De meeste NCO-ruimtes zijn vierkant, maar deze heeft schuine zijkanten waardoor een soort kommetje onder het gebouw ontstaat. In de schuine hoeken waren de water- en luchtvoorzieningen geplaatst. Dit is het enige beschermde onderkomen van dit model in Nederland. Deze ruimte was geschikt voor 40 á 60 personen. Hij is gebouwd als een handbediende telefooncentrale en bevatte een commandopost, een schuilcentrale en een telegraaf berichtendienst, een vroege vorm van telex. Het was een telefooncentrale waar nog handmatig verbindingen werden gelegd met de noodzetels en de rest van Nederland.
Later werd de bunker omgebouwd tot een automatische centrale en verdween het meeste personeel. Er bleef alleen personeel voor onderhoud en reparaties aanwezig. Vanwege de uitbreiding van het mini-noodnet werd de centrale al snel te klein met slechts 24 verbindingen.[3]
Daarom werd er in Den Haag een ondergrondse nieuwe grote telefooncentrale gebouwd, naast de nieuw te bouwen zendmast aan de Louise Henriëttestraat, die 30 verbindingen kreeg.
Bij latere verbouwingen van het pand is de NCO-ruimte niet verwijderd, maar dichtgemetseld.

[3] Onder een 'verbinding' verstaat men een kabel die bestaat uit meerdere telefoonverbindingen.

9.2 De grote PTT NCO-ruimte aan de Louise Henriëttestraat in Den Haag

De nieuwe toren van de PTT en de telefooncentrale ernaast werden uiteindelijk gebouwd op de Prinses Marijkestraat 400 in Den Haag. De PTT NCO-ruimte was een van de grotere onderkomens die gebouwd is samen met die van Amsterdam en Rotterdam. Deze werden gebouwd om het noodnet uit te breiden omdat de bestaande centrales in deze steden het aantal verbindingen niet meer aan konden. Het beschermde onderkomen lag niet onder het PTT-pand, maar naast het pand, gebouwd in 1975. De ingang van de NCO-ruimte zat in het noodstroom-gebouw dat voor een deel bovenop het beschermd onderkomen lag. Het beschermde onderkomen had een bijzondere vorm vanwege het terrein waar het op lag. Omdat deze een grote ruimte had voor handcentrales, had het meer slaapvertrekken voor vrouwen dan voor mannen. Verder had het ook een commandofunctie en een directiekamer voor de directie van de PTT van Den Haag.
Op het parkeerterrein naast de toren van de PTT bevindt zich in de struiken een betonnen blok met een aantal roosters. Hieronder lag de nieuwe noodtelefooncentrale van Den Haag. Op het parkeerterrein stond een betonnen gebouw en dit was de directe ingang naar de verschillende ruimtes voor de apparatuur, maar het werd tevens gebruikt als nooduitgang. Het was voorzien van een groot luik om het mogelijk te maken om verouderde apparatuur te kunnen vervangen. Deze bunker is leeggehaald, maar sommige ruimtes worden verhuurd aan telefoonmaatschappijen voor hun zendapparatuur. Vanwege de snel verkleinende technologie zal het gebouw al snel overbodig raken en de huidige KPN is inmiddels van plan om dan het pand af te stoten.

9.3 NOS-noodstudio te Hilversum

Om de bevolking te informeren over crises en rampen werd al tijdens de oorlog de radio als het beste medium beschouwd. Later werd de televisie ook als een belangrijk medium gezien, maar pas bij de grote introductie van goedkope televisies werd dit echt als zodanig gebruikt. Om deze reden voorzag de overheid de regeringsnoodzetel van Algemene Zaken van een eigen filmstudio. De NOS had hiervoor ook een speciale noodstudio nodig om uitzendingen te kunnen verzorgen. Om uitzendingen mogelijk te maken, besloot de PTT in 1970 om, naast de nieuw te bouwen toren aan de Witte Kruislaan 47 te Hilversum, een NCO-ruimte als audio- en videoschakelcentrum te bouwen. Het gebouw werd ontworpen door architect J.A. van Heerde, c.i. Raadgevend ingenieur O.N.R.I. van architectenbureau Van de Zee.

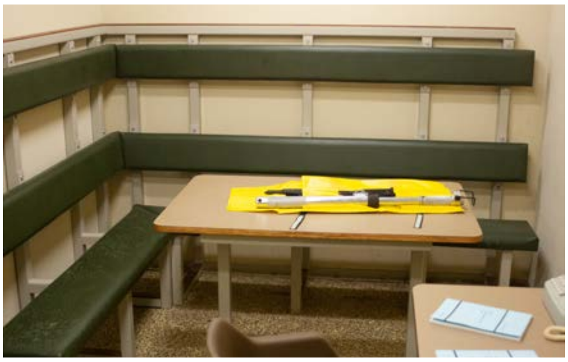

Zandfilterruimte in NCO-ruimte in de noodzetel van Staatsbedrijf de PTT op de Louise Henriëttestraat te Den Haag

Dagverblijf voor de reparatiedienst in de NCO-ruimte in de noodzetel van Staatsbedrijf de PTT op de Louise Henriëttestraat te Den Haag

In dit NCO-onderkomen waren enkele kamers voor de NOS ingericht als een noodstudio voor televisie en radio. Er was een centrale ruimte ingericht als studio en aan drie zijden voorzien van ramen die op elkaar uitkeken en waar vanuit gefilmd kon worden. Twee ruimtes waren voor televisie en één voor radio. Vanuit dit NCO-onderkomen werd ook het telefoonnetwerk in Nederland gecontroleerd. Als er storingen waren, werd er geregeld dat via andere NCO-ruimtes de instandhoudingsdienst gestuurd kon worden om problemen in het netwerk op te lossen. Door deze dubbele functie van dit beschermde onderkomen, is dit een vrij grote NCO-ruimte met een apart werk- en verblijfgedeelte. Langs de gehele lengte van het onderkomen liep een gang die de twee ingangen van de NCO-ruimte met elkaar verbond. De eerste ingang was voor de apparatuur naar het werkgedeelte. Onder de trap naar de uitgang lag de tweede ingang naar de ontsmettingsruimte en de leefruimtes. Daarnaast verbond deze gang de toren met het NCO-onderkomen. In het werkgedeelte bevonden zich ook twee grote ruimtes die nodig waren voor alle kabels en zendapparatuur. Alle kasten die langs de muren stonden, waren beschermd tegen EMP. In de leefruimtes bevonden zich ruimtes voor de luchtbehandeling en de generatoren voor de stroomvoorziening. De generatoren in deze NCO-ruimte waren in verband met het hoge stroomverbruik van de zendapparatuur groter dan in de standaard beschermde onderkomens. De toren naast het gebouw was nodig voor de straalverbinding en de zenders en was gebouwd door de Rijksgebouwendienst . Deze toren had zijn eigen noodstroomvoorziening die zich buiten de toren in een eigen gebouw bevond. Dit speciale gebouw is inmiddels gesloopt en de noodstroomvoorziening is vervangen door nieuwe systemen.

Vergaderruimte in de noodzetel van het ministerie van Verkeer en Waterstaat, Delfzijl

Plotkamer met vroeg noodzetel meubilair in noodzetel van het ministerie van Landbouw en Visserij, Den Haag

Kombuis met ovens in de noodzetel van het ministerie van Verkeer en Waterstaat, Delfzijl

10 Epiloog

Erik Gol, adviseur monumenten bij het
Rijksvastgoedbedrijf

Naar aanleiding van het veranderende Civiele Verdedigingsbeleid, zoals verwoord in de Nota Civiele Verdediging 1984 en het Meerjarenplan Civiele Verdediging 1988-1992, werd uiteindelijk gestopt met de ontwikkeling en bouw van noodzetels. Het ministerie van Verkeer en Waterstaat, eigenlijk de belangrijkste gebruiker (met name buiten Den Haag), kondigde naar aanleiding daarvan en van zijn 'Civiele Verdediging bij Verkeer en Waterstaat' in 1986[4] aan, het gebruik van een aantal noodzetels te willen beëindigen. Deze zouden dan in beheer overgedragen worden aan het ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM)/de Rijksgebouwendienst (Rgd). Dit omdat deze niet meer zouden passen in het door het ministerie van Verkeer en Waterstaat in de toekomst te voeren beleid. Dit betrof de volgende noodzetels:

- het medegebruik van de noodzetel onder het Paleis van Justitie in Den Haag per 1 januari 1987
- noodzetel Amsterdam per 1 januari 1988.
- noodzetel Groningen, begin 1988. PTT mogelijke nieuwe gebruiker. Overdracht gerealiseerd per 1 januari 1989 aan de verzelfstandigde PTT.
- noodzetel Zwolle, begin 1988. Provincie Overijssel mogelijke nieuwe gebruiker. Overdracht zou uiteindelijk niet doorgaan vanwege het feit dat de noodzetel en het gerechtsgebouw niet kadastraal en fysiek te scheiden waren.
- noodzetel Delfzijl, medio 1988. Gemeente Delfzijl mogelijke nieuwe gebruiker.
- noodzetel Middelburg, medio 1988. Provinciale Rijkswaterstaat medio 1990 mogelijk nieuwe gebruiker.
- En uiteindelijk ook nog noodzetel Rotterdam in 1993, die omstreeks 1999, inclusief het bovenliggende gebouw, als één van de eerste noodzetels door Domeinen verkocht zou worden.

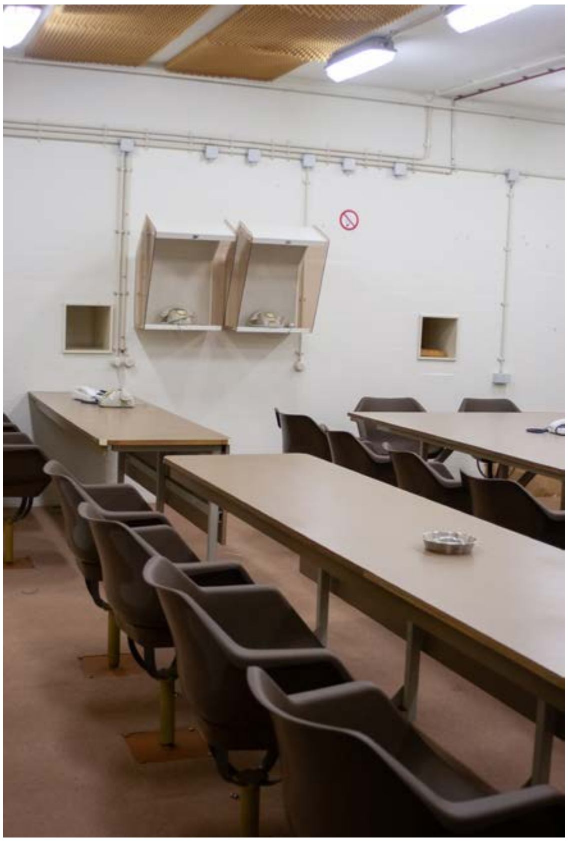
Verkeer en Waterstaat hield dus alleen de noodzetels van Rijkswaterstaat en het KNMI over.

Medio 1988 gaf het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC) aan dat men het gebruik van het noodzetelcomplex aan de Van der Doeslaan in Wassenaar (Rijksdorp, dit betrof hergebruik van door de luchtmacht verbouwde en uitgebreide Duitse bunkers) ook wilde beëindigen. Dit ondanks het feit dat men dit door de Duitse bezetter gebouwde en door de luchtmacht uitgebreide bunkercomplex pas sinds maart 1986 in gebruik had. Uiteindelijk stopte het gebruik in mei 1989. Omstreeks diezelfde tijd gaf men nog wel aan dat er belangstelling was voor het beschermde onderkomen van de BNK in Noordwijk, waarvan Verkeer en Waterstaat inmiddels ook het gebruik beëindigd had, omdat dit verouderd was. Dit is uiteindelijk niet doorgegaan en omstreeks 1990 is dit onderkomen overgedragen aan Staatsbosbeheer (de eigenaar van de Coepelduynen).
Het ministerie van Landbouw en Visserij wilde blijkbaar begin 1988, vanwege de 'afslanking' van de rijksoverheid en het opheffen van de eigen technische afdeling, ook het gebruik van de noodzetel te Tilburg beëindigen. Dit werd vanuit het ministerie van VROM/de Rijksgebouwendienst niet geaccepteerd. Het ministerie van Landbouw en Visserij zou deze noodzetel nog nodig hebben als crisiscoördinatiecentrum.
In juni 1988 werden overigens nog wel de Richtlijnen Noodzetels, opgesteld door de Technische Groep Civiele Verdediging van de Rijksgebouwendienst, door Bureau Beschermkunde van de Rgd gepubliceerd. Deze waren bedoeld als uitgangspunt waarmee nieuw te bouwen noodzetels voor het burgerlijk bestuur konden worden ontworpen en waaraan bestaande noodzetels konden worden getoetst.
Eind 1994 beëindigde Rijkswaterstaat het gebruik van het gebouw aan de Koningskade (inclusief de daaronder aanwezige noodzetel) en verhuisde naar de Plesmanweg. En eind 1995 speelde zelfs een mogelijke afstoot van het gebouw. Dit ging uiteindelijk niet door en omstreeks 2002 werd de noodzetel verbouwd tot Departementaal Crisis Centrum voor Verkeer en Waterstaat.
Onderhoud, ook aan niet in gebruik zijnde noodzetels, liep gewoon door en in 1996 verscheen een nieuw standaardbestek voor onderhoud. De firma Artos, die tot begin jaren '90 het onderhoud aan de meeste noodzetels uitvoerde, bestond niet meer (door een faillissement omstreeks 1994) en men ging verder met een andere firma, die een aantal oud-werknemers van Artos overgenomen had.

In 2003 werd binnen de Rijksgebouwendienst geïnventariseerd wat het beleid voor noodzetels was en dan met name hoe dit luidde bij verzoeken om teruggave van de noodzetel aan de Rgd. De directe aanleiding voor deze vraag was dat een aantal gebruikers, zoals de ministeries van Algemene Zaken (AZ) en Landbouw, Natuur en Visserij (LNV), te kennen had gegeven van de noodzetels af te willen. Hierbij bleek dat de ministerraad in 1997 al had besloten dat er nog twee regeringsnoodzetels moesten zijn, te weten die van BZK (die in 1997 de functie van regeringsnoodzetel had overgenomen van die onder het ministerie van Financiën) en Defensie. Wel was in het Nationale Handboek Crisisbepaling besloten dat elk

[4] Zie: 'Crisisbeheersing bij Verkeer en Waterstaat' uit 1990.

departement één departementaal coördinatiecentrum (DCC) in tijden van nood moest hebben. In het vervolgtraject zou de inventarisatie van de nog aanwezige noodzetels worden gecompleteerd en zou men proberen een antwoord te geven op de vraag of noodzetels nog noodzakelijk waren en wie daarover moest beslissen, en onder welke omstandigheden ze dan moesten functioneren.
Tussen 2006 en 2008 werden vervolgens de noodzetels in Tilburg en Delfzijl, met het bovenliggende gebouw, verkocht aan de Universiteit van Tilburg en een particuliere partij. En omstreeks dezelfde tijd werd ook het kantoorgebouw met garage van LNV, inclusief noodzetel, verkocht aan de gemeente Den Haag.
In 2008 was er weer een brede discussie binnen de Rijksgebouwendienst over het gebruik van de noodzetels. Er werd nogmaals nagedacht over mogelijk gebruik en beheer van rijksnoodzetels in de toekomst. Dit mede met betrekking tot de aanwezige Halon-installaties die uiterlijk 2010 verwijderd moesten zijn (vanwege een verbod op Halonen in brandblussers en blusinstallaties per 1 januari 2004). En hiervoor werd ook overleg gevoerd met Binnenlandse Zaken (BZK) die in 2009 lieten weten dat er in de nieuwbouw van BZK een gezamenlijk crisiscentrum zou komen met één of meerdere uitwijklocaties waardoor (sommige van) de eigen noodzetels dan niet meer nodig zouden zijn. Departementen met een noodzetel zouden voortaan zelf verantwoordelijk zijn voor het in stand houden van deze noodzetels. Direct gevolg hiervan was dat de noodzetel in Zwolle, omdat deze niet onder Justitie viel maar onder de Rijksgebouwendienst en niet meer gebruikt werd, in 2010 ontmanteld werd. Hierbij werden de gevaarlijke stoffen verwijderd en de deuren dichtgelast. Maar niet voordat deze in 2009 nog even opengesteld werd voor het nieuwsgierige publiek.
In 2012 werd vervolgens de noodzetel in Groningen met bovenliggend gebouw gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw en eind 2011 gaf het ministerie van Economische Zaken aan dat men het huurcontract van de noodzetel onder het Paleis van Justitie, dat tot eind 2013 liep, per die datum (of zoveel eerder) wilde beëindigen. De noodzetel Schedeldoekshaven werd in 2013 ook een keer opengesteld voor publiek voorafgaand aan de

Plot-, staf- en vergaderruimte in noodzetel van het ministerie van Economische Zaken, Den Haag

Kluisjes voor opslag van privéspullen met speciale evacuatietas voor personeel in de noodzetel van het ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag

verkoop van het gehele complex (voormalige ministeries van BZK en Justitie) aan de gemeente Den Haag. En tenslotte werd de noodzetel in Amsterdam in 2017 gesloopt bij de herontwikkeling van het gehele rechtbankcomplex.

Er zijn nu nog 9 noodzetels in rijksbezit en in beheer bij het Rijksvastgoedbedrijf.
Met betrekking tot een aantal hiervan wordt door het Rijksvastgoedbedrijf (voorheen onder andere Rijksgebouwendienst) cultuurhistorisch onderzoek uitgevoerd aan de hand waarvan tevens bekeken kan worden hoe in de toekomst met deze noodzetels om te gaan.

Nooduitgang noodzetel ministerie van Economische Zaken

Noodstroomgeneratoren in de noodzetel van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Justitie, Den Haag

11 Regeringsbunkers in Europees perspectief; drie casestudies: Italië, Duitsland en Denemarken

Ook in het buitenland werden veel bunkers uit de Tweede Wereldoorlog hergebruikt, voornamelijk door de landen die niet bezet waren geweest door de Duitsers. Door vergelijkend onderzoek naar de regeringsbunkers in de buurlanden kan de bijzondere kenmerken van de Nederlandse bunkers verduidelijken. Deze buurlanden hadden veel geld besteed aan het bouwen van deze bunkers en wilden die investering niet opnieuw doen. Dit gold voornamelijk voor het Verenigd Koninkrijk, Zweden en Zwitserland. Een goed voorbeeld ervan zijn de Central Government War Headquarters in Corsham, Wiltshire, op 160 km afstand van Londen. Het hoofdkwartier werd gebouwd in Spring Quarry, een voormalige steengroeve, die in de oorlog al was verbouwd tot een schuilkelder en een fabriek van vliegtuigmotoren. Toen de dreiging van de Koude Oorlog toenam werd, werd er in 1955 door premier Anthony Eden besloten een deel van deze groeve om te bouwen tot een nucleair beschermd onderkomen ten behoeve van de overheid en de regering, geschikt voor 4.000 personen.
In de landen die wel bezet waren geweest, werden in het begin ook veel Duitse bunkers hergebruikt, maar uiteindelijk besloten deze landen toch snel om bunkers te bouwen die beter nucleair-bestendig waren. Deze bunkers werden voornamelijk gebouwd in bergen, vanwege de bescherming die de berg kan bieden, maar ook om de kosten te drukken van zo'n bouwwerk. Een voorbeeld hiervan is de regeringsbunker van Italië, waarvan de locatie voornamelijk gekozen is in verband met de ligging van de berg Monte Seratte in de buurt van Rome. Deze was al jarenlang in gebruik als vluchtplek. Omdat een simpele bescherming gemaakt kon worden door het graven van tunnels, konden er vrij grote complexen gebouwd worden voor een groot aantal mensen en werden deze complexen uitgebreid om de hele regering en militaire staf te huisvesten. Deze complexen werden meestal in het grootste geheim gebouwd, omdat er een groot risico was dat met één nucleaire aanval de bunker vernietigd kon worden. Hierdoor hebben sommige landen een verspreidingsstrategie ingevoerd: meestal door het bouwen van een extra bunker of door het splitsen van verschillende organisaties zoals leger en regering.
Door de ontwikkeling van de atoomwapens en de verspreiding van kennis over de kracht van deze wapens, zijn de beschermingsmaatregelen in de bunkers bijna overal hetzelfde, alleen de schaal van de bescherming is verschillend. Dat heeft te maken met de berekening van de afstand van een bunker tot de explosie van een kernwapen. Elke overheid had daar andere ideeën over. Een goed voorbeeld daarvan is de regeringsbunker van de Bondsrepubliek West-Duitsland in Ahrweiler, die vrij zware beschermingseisen had en bedoeld was voor een heel nabije inslag van een atoomwapen.
Een vergelijking is gemaakt met de Oost-Duitse regeringsbunker 17/5001, ook wel de Honecker Bunker genoemd.[5] Omdat deze iets buiten Berlijn lag, had hij ook speciale bescherming tegen traditionele bombardementen. Oost-Duitsland had al een uitgebreide verspreiding van verschillende organisaties in andere bunkers, maar de regering was nog steeds in één bunker gehuisvest. In Rusland was het probleem dat er in Moskou eigenlijk geen mogelijkheid was voor het bouwen van een regeringsbunker. Tijdens de Tweede Wereldoorlog begon Stalin de bouw van de Russische metro. Hij besloot om hier één grote schuilkelder van te maken en bij een aantal stations extra tunnels te laten bouwen ten behoeve van regeringsbunkers, vanuit het idee dat als een locatie geraakt zou worden, men dan via de metrotunnels naar een andere locatie binnen het metronetwerk kon verhuizen.
Ten gevolge van de speciale geologische condities in Nederland - geen bergen maar een deltalandschap - bevindt zich het meest economisch en politiek belangrijke deel van het land in het westen en ligt het grotendeels onder zeeniveau. In verband met deze bodemconditie is de constructie van grote ondergrondse bunkers ingewikkeld en duur. Bij elke meter dieper onder de grond verdubbelen de bouwkosten. Door het hoge grondwaterpeil worden deze constructies bovendien omhooggeduwd en moeten ze ofwel heel zwaar zijn, ofwel moet iets bovenop gebouwd worden. Het beleid om onder de diverse ministeries te bouwen komt voort uit het besef dat het centraliseren op één locatie de regering te kwetsbaar zou maken. Als gevolg hiervan is er niet één regeringsbunker, maar zijn in verband met de veiligheid de bunkers verspreid over de diverse ministeries in Den Haag en daarbuiten.
In de meeste landen om ons heen zijn de regeringsbunkers in de bergen gebouwd. Dit is vrij simpel door het uithollen van een berg of gebruik te maken van een bestaande mijn waar dan een betonstructuur in wordt gebouwd. Dit heeft veel voordelen: de hele berg biedt bescherming en de kosten blijven beperkt. Het formaat van de bunker kan daardoor ook vrij groot worden. Hierdoor werd er meestal één regeringsbunker gebouwd waar de complete regering in gehuisvest kon worden, met haar personeel en in sommige gevallen zelfs in combinatie met defensie. Er zijn voorbeelden van landen waar een tweede regeringsbunker is gebouwd als back-up. Voorbeelden hiervan zijn de regeringsbunkers in

[5] Jörg Diester & Michaela Karle, *Plan B. Bonn, Berlin und Ihre Regierungsbunker ein Ost-West-Dialog zum Kalten Krieg*, 2013.

Denemarken: Regan Oost en Regan West, die uiteindelijk ook voor het koninklijk huis bedoeld was, omdat deze het verste weg lag van het front.
Vergeleken met deze buitenlandse bunkers, lijken de Nederlandse noodzetels individueel niet zo veel voor te stellen. Maar alle regeringsbunkers bij elkaar doen niet onder voor die in het buitenland. Daarbij is het interessant om te kijken naar de regeringsbunker in West-Duitsland, omdat deze het tegenovergesteld is van wat we in Nederland hebben gedaan. In een brief van de chef van de SCV aan de Secretaris-Generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken werd destijds geschreven dat deze bunker eigenlijk niet te vergelijken was met wat er in Nederland gebouwd was: de schaal van deze bunker was veel groter. Dit was een van de bunkers waar je letterlijk van kon zeggen dat het een ondergrondse stad was. Hier konden ongeveer 3.000 ambtenaren comfortabel in gehuisvest worden. Hij had zijn eigen ziekenhuizen en kapperszaken, zelfs zo groot dat er een driedelige telefoongids nodig was om alle telefoonnummers te bevatten. Dit is een goed voorbeeld van hoe een regeringsbunker in het buitenland er uit ziet en het grote verschil aangeeft tussen wat Nederland bouwde en wat andere landen bouwden. De bijzonderheid zit dus niet in de grootte, de massale schaal of de best beveiligde bunkers. Maar bij ons gaat het juist om de verspreiding van de regering over het land en het zo compact mogelijk huisvesten van de regering in zo min mogelijk ruimte zodat het een minder groot doelwit zou zijn dan een grotere regeringsbunker. Daardoor was geheimhouding in Nederland minder belangrijk, omdat één object geen groot strategisch doelwit was, terwijl in het buitenland er haast een panisch gevoel bestond voor de geheimhouding en zelfs familieleden niet mochten weten waar mensen heengingen op trainingen en bezoeken. Ook aan onderhoudsmedewerkers werd zeer zware geheimhouding opgelegd om ervoor te zorgen dat de locatie bij de vijand niet bekend werd.
Toen eind jaren '70 de noodzetel van het ministerie van Binnenlandse Zaken operationeel werd, wilde een deel van de kerngroep voor onderzoek graag andere beschermde regeringsonderkomens bezoeken. Zij vroegen de chef van de Staf voor de Civiele Verdediging advies waar ze dan het beste naartoe konden gaan. De suggestie om de Duitse regeringsbunker te bezoeken werd afgeraden, omdat deze niet te vergelijken was met de noodzetels in Nederland. Uiteindelijk hebben ze een uitnodiging gekregen van Zweden. Dat was vrij verrassend omdat Zweden een neutraal land was en geen lid van de NAVO was. De reis bleek een promotie te zijn voor Zweedse schuilkelderbouw. Uiteindelijk heeft de delegatie maar een paar lokale beschermde onderkomens bezocht en de regeringsnoodzetel nooit gezien.

Tunnel naast de ingang van de Italiaanse regeringsbunker del Soratte

11.1 Bunker Soratte – Rome (Italy)

Author: Gregory Paolucci, Presidente dell' Associazione Bunker Soratte

The Nuclear Fallout-Shelter of Mount Soratte is an underground structure located in Sant'Oreste, 40 km north of Rome, and set in a beautiful landscape. It is Europe's biggest and most spectacular anti-nuclear bunker.

The huge bunker extends for over 4 km inside the limestone mountain of Soratte, and the site was chosen to be an air raid shelter for the high posts of the Italian army and government already before the Second World War, due to its proximity to Rome and the quality of the particularly resistant rock. In the original project, it had to extend for more than 14 km below the mountain. After Italy entered the war in 1940, this structure became urgent and necessary, but only a fifth part was completed of the current 4.3 km until reaching a depth of 305 meters below the surface of the Monte Soratte.
The complex was built in 1938-1943 by the Military Engineers to house Benito Mussolini's Fascist government. In 1943 it was occupied by the German Field Marshall Albert Kesselring's Wehrmacht troops to become the Supreme Command of South-West Europe. Despite a heavy American bombardment that affected only some external parts, it guaranteed the survival of the German *Oberkommando* until the capture of Rome by the Americans on the fourth of June 1944.
A legend, only partially documentable, has it that 72 tons of gold bars of the Bank of Italy were hidden inside the Soratte bunker. The gold was stolen by the Nazis fleeing Rome. Nobody has found the treasure, yet.
The Italian Army thought in the early 1950s about transforming the abandoned super bunker into a structure protected against nuclear weapons, and from 1962, under the aegis of NATO, work began to modify the deeper parts. The strategic anti-atomic bunker of the President of the Italian Republic and the Italian government was born in 1967, and, eventually, abandoned in 1989. Nevertheless, the underground structure remained secret until 2008 with the cosmic
top secret code. Within the Italian Command and Control chain it was placed at the apex of the pyramid as a site for the protection of the President of the Republic. The documentation of the Soratte bunker is still classified and only a few documents have been released by the government. It is known with certainty that it was used only on the occasion of some exercises by NATO in the context of the Stay Behind program (Gladio) between 1978 and 1984. During the kidnapping of the President of the government Aldo Moro by the terrorists of the Red Brigades, the bunker was perfectly active and a NATO exercise took place inside it in the Gladio-program, which was greatly criticized in the following years.
Technically, the Soratte bunker is a structure protected on each axis by a natural covering of limestone with a minimum thickness of 200 meters on each axis and the part modified as anti-atomic extends for 1.3 km inside the old WWII air-raid shelter. These "survival cells" of the fallout bunker were carved out of existing World War II tunnels which had an average thickness of reinforced concrete of 2 meters. This remarkable protection was further reinforced by an additional 60 cm thick reinforced and leaded concrete layer with an electromagnetic insulation layer of boron-polypropylene. The structure is divided into three floors and five main galleries. All the fallout tunnels are seismically isolated with 2,600 seismic isolators.
Currently the bunker is recognized by the Italian government as a national cultural heritage site. Since 2010 it has been assigned to the "Bunker Soratte" Volunteer Association, which takes care of the museum and organizes tourist visits. The museum is generally open to the public on Sundays and allows you to visit the World War II galleries up to the deepest nuclear bunker. The return of the entire area (over 44 hectares of mountains, the bunker and all the military road dedicated to the bunker over 6 km long) took place in October 2020 with an official ceremony. From January 2021 an electrified Decauville train will allow visitors to explore another 2.5 km of bunker still off-limit for tourists now.

Info and useful links: www.bunkersoratte.it; Facebook page: Bunker Soratte; bunkersoratte@gmail.com.

300 meter lange tunnel in de Deense regeringszetel Regan Vest. *Foto: Karsten Pedersen*

11.2 Denmark's deepest secret – Regan Vest

Authors: Poul Holt Pedersen and Karsten Hvam Pedersen

Tucked behind an anonymous-looking private villa with a garden, garage and a flagpole is the entrance to Denmark's deepest secret. The nature and details of these arrangements have remained hidden until a few years ago.

During the Cold War, Denmark was situated as one of the outposts in relation to the perceived Soviet threat as it was only a short sail away – or a short drive through the outermost of West Germany. On top of this, the waters could be blocked so that the ships of the Warsaw Pact countries could be confined inside the Baltic Sea. Of course, the opposite was also the case: if the Warsaw Pact occupied Denmark, NATO could be blocked from the Baltic Sea and the skies over Central Europe would be easier to control. Thus, Denmark surely would not be able to steer clear of another World War and became co-founder of NATO in 1949. Basically, Denmark was a loyal ally of NATO. However, Denmark had a number of restrictions regarding NATO cooperation. Denmark was against having Allied troops, bases or nuclear warheads on its territories. The Danish Parliament acknowledged the threat and therefore plans for an underground facility for the government and the Royal House were explained to the Parliamentary committee; the Finance committee endorsed them in 1961.
The nuclear bunker was ready in 1969 and was called Regan Vest which is a Danish abbreviation for REGeringsANlæg i VESTdanmark (Government facility West Denmark), and is located in Northern Jutland.
Regan Vest is more than commonly protected, since it was dug into a hill and therefore situated beneath 60 meters of very heavy, yet shock-absorbing lime. As the tunnel was excavated, it was reinforced. The walls and ceilings were lined with rebar and curved iron profiles, that were afterwards sprayed with shotcrete. The two rings for working and accommodation are protected in a different way. After the lime pits were completed, columns were built to support the ceiling, and rolled iron profiles were fixed. The core of the facility is subsequently built inside. Here, freestanding concrete structures are built for working and accommodation.

During the construction a minecart all of a sudden began to roll. A worker attempted to avert an accident of a runaway cart by slowing the speed of the minecarts with his own weight. Unfortunately, he stumbled and got trapped under the cart, dying instantly due to severe injuries. The colleagues removed the cart that he was pinned under and laid the body on a blanket before transporting it out into the open air. Neither the rescue personnel nor the doctor were allowed to enter the facility. His family was notified of his death by the family doctor. The Danish Defense kept low profile in order to avoid media publicity. Nevertheless, the project leader chose to attend the ensuing funeral from the church, but no one was told who “the secret man” was. The authorities never contacted the family, so neither an official explanation nor compensation was offered. 50 years later he was able to present himself for the family and offer the long-awaited explanation of the death.

Behind a well-hidden door, a half-kilometer long tunnel leads to an underground backup of the capital covering 5,500 square meters, built to withstand nuclear weapons and to remain completely independent from the outside world. With its own water and power supply, hospital, radio studio and conference facilities, the country’s most important institutions could be maintained from this underground city. At a moment’s notice, the facility was ready to accommodate the country’s key figures: the Danish government and Royal House, as well as the top officials appointed to assist the government in leading the country before, during or after a war that has left the country devastated.
One of the most fateful decisions NATO could ask Denmark to make, was if NATO’s Supreme Allied Commander Europe (SACEUR) announced that the crisis had escalated to such an extent that he requested permission to be the first of the belligerent parties to blast a nuclear weapon above, for example, the Baltic Sea, in order to show how seriously the situation was regarded. It was kept extremely secret that such “shots across the bows” discussions took place at all – and even more secret - that Denmark in the exercises from Regan Vest would respond AGREE to an escalation from conventional war to nuclear.

The Royal House has four rooms next to the Prime Minister. The monarch is the only person who could bring the better half during a relocation. The Queen and the Prince Consort visited the bunker in 1983. Some months before the bunker commandant had the rooms renovated the carpet and furniture were changed – and the Court’s wishes for color choices were requested in advance. Major Mortensen could therefore ask the Queen: “*Is Your Majesty pleased with the choice of color*?”. The Queen answered ”*Yes*” and thanked for the tour.

The Cold War never ended in World War III, and with the exception of the exercises, Denmark has only to a very limited extent had the civil wartime facilities in use. Regan Vest will very soon become the Danish Cold War Museum (AART architects/SLA). Several decades after its construction, the facility looks almost exactly like when it was built. Only the machinist’s chair is worn.

www.reganvest.dk
www.facebook.com/reganvest

11.3 The German Government Bunker - Dokumentationsstätte Regierungsbunker

Author: Heike Hollunder, Director Dokumentationsstätte Regierungsbunker

In March 2008, the former bunker of the federal government opened its nuclear blast-proofed doors as a museum. The bunker is situated in the valley of the river Ahr, next to the small city Ahrweiler, near Bonn, the capital of the Federal Republic of Germany (FRG). The bunker has been the most secret building in the history of the FRG. Its planning has been realized since 1950.

West-Germany became a member of the NATO in 1955. This membership included the obligation to keep a governmental and military staff operational, even in case of a nuclear attack. The Federal Chancellor Konrad Adenauer had been involved in the planning since its beginning. The German Ministry of the Interior acted as central coordinator of this project. It decided in 1959 in favor of two railway tunnels of the former, unfinished strategic railway through the valley mountain range of the river Ahr, after a site reconnaissance lasting for years. These railway tunnels were extended and converted into the so called "Alternative Accommodation of the Constitutional Organs of the FRG in a Period of Crisis and Wartime". In 1962 the construction of the huge bunker complex began and it was finished in 1971. The building volume counts 364.000 cubic meters and the useful area includes 84.000 square meters. 180 technical employees ensured that the bunker was ready to use around the clock. Its unhandy title in German was: „Ausweichsitz der Verfassungsorgane des Bundes *(AdVB)* im Krisen- und Verteidigungsfall zur Wahrung von deren Funktionstüchtigkeit". Its code-name in the files was "Rosengarten". After the finishing of the gigantic construction in 1971 there existed a complete city below the Ahr mountains. It was like a fortified subterranean town, build to enable 3.000 people to survive for 30 days. Five self-sufficient components were built, all fitted with their own energy-, air- and water supply, separated by locks and connected by sluices. Each building had its own hospital, kitchen for 600 people, dining hall, command center and communication rooms. There were five command centers in the bunker, each for one section and running for 24 hours a day, to guarantee the security and operational readiness of the whole complex. The officer on duty was always informed on the position of the big gates, the lids and jalousie doors of the aeration system (red light – open / green light – closed). On the monitors he could observe the entrance sections in front of and between the MAN entrance-gates. Normally, the security system got its steering impulse by the sensors on the hilltop, but every Monday morning the key switch with the annotation "Attention - Danger of Life" was turned and then the whole system could be operated by the push down buttons. This test was to guarantee the utmost readiness of all security systems. By microphone on the control desk, information and messages could be transmitted through loudspeakers to the hallways, technical rooms and canteens.
In the bunker there was one hairdresser room and also only one TV studio. The bunker had 936 bedrooms and 897 offices and technical rooms. Only the President and the Chancellor had private single sleeping rooms with their own bathrooms. Furthermore the President got his own suite with pink-red armchairs and sofas, and an orange lamp (sic). The table was a loaning from the German Federal Parliament.
According to the confidentiality of all information coming in and going out of the bunker, each tele-typer was combined with a cipher machine. Information and messages were received or transmitted by shielded cables to special network bunkers in Kesseling (distance 12 km) or Kirspenich, a sheltered site 30 kilometers north, due to broadcasting all messages coming from the Ahrtal bunker. A large antenna field was camouflaged in the woods on top of the hill above the bunker. If it would have been destroyed, an emergency short-wave antenna, called "Papstfinger" (Pope's finger), could be extended by 16 meters out of a shelter.
As the bunker had to be nuclear proof, the bunker would have withstood a Hiroshima bomb, the entrances were constructed as sluices. Before construction started, the old railway portals and about 50 meters of the tunnels were removed. Works on the construction sites were carried out in the open. Due to camouflage reasons, large nets were put over bamboo scaffolds (the price for one net was about 50.000 Euros). Eleven pillars were countersunk 18 meters deep into the ground to absorb the weight. A concrete platform was cast on it and then the big sliding gates and their needed technical equipment were installed. When walls and ceilings of reinforced concrete (minimum four meters and maximum ten meters thick) had been cased, the soil that had been taken off before, was put on again and replanted the same way it has been before the removal.
The MAN-sliding gates are still unique in the world. Each entrance section had two of them to be opened and closed alternately. The closed gates could be passed by detours with hydraulically operated sliding gates. The whole entrance section was controlled by TV-cameras and an observation window from the commander's room. The huge gates can be seen from the back in the technical rooms. They are 3,7 meters in diameter and 1,23 meters wide. Due to the total weight of 25 tons, the iron

frames were transported uphill first and afterwards they were put in place and the concrete middle parts were cast.
When the gates were opened, there were flashes of red warning lights and a loud sound of a siren; everybody had to leave the black-yellow painted danger areas immediately. Then the bridge platforms and the huge gates moved within ten seconds into the concrete gap and within five further seconds the gates were pressed against the walls by four hydraulic cylinders. Simultaneously, the detour gates were closed and nobody could get in or out. The bunker was absolutely isolated with an airtight seal from the outside world. In case of an electrical blackout, the gear and the electrical engine could be opened by a red and black painted lever. Two strong men needed at least 45 minutes to open or close the gate by winding a hand crank. After the dismantling the gates were made inoperable, but in 2009 the inner gate in the Documentation Centre was reactivated and the impressive functioning can sometimes be demonstrated to visitors.
The aeration took part from small buildings that are located outside the bunker. From the small building on the surface one could climb down a ladder to get into the fortified shelter about 15 meters below the surface. Having passed some airlocks and rooms with electrical, hydraulical and pneumatical devices, one gets into the three-lid aeration management room. Above the air intake or outlet openings, solid lids were positioned and held up by a piston. They were two to three meters in diameter, nearly one meter thick and weighed about 19 to 23 tons. In case the sensors on top of the hill would have become activated by a nuclear detonation and given their trigger-pulse, the lids would have fallen down within 300 milliseconds and shut the aeration system absolutely dense. Deeper inside were also some jalousie doors. They could close their blades even faster within 100 milliseconds. Now the bunker was completely isolated from the outside world. People inside had to breathe the air that was in the tubes. The whole system was cut off from normal operation. The Diesel engines were shut down and electricity could only be provided out of large lead batteries. This situation lasted about half an hour, then the lids were lifted up again by pistons and fresh, but contaminated air could get in, and waste air could get out of the system. The flash, the thermal wave and the blast were over now, but the air was contaminated with radioactive particles. These had to be filtered out and therefore the intake air was pressed through big sand filter containers. In these filters the air was furthermore cooled down. In a second step the pre-cleaned air was sent through active carbon canisters, aligned in batteries.

The first NATO-exercise in the Government Bunker was carried out in 1966 (Fall Exercise/Fallex '66), the last one in 1989 (Winter-Exercise-Civil-Military Exercise/Wintex-Cimex '89). Wintex is a two-yearly top level 'command post' exercise, during which embunkered political leaders and military commanders made key decisions to go to war against the Warsaw Pact, and then launch a nuclear attack. CIMEX is a coordinated rehearsal of national plans to mobilize civil and military resources for war. Each NATO member participated in the exercise, which was carried out on paper only. The real Chancellor was doubled by e.g. a State Secretary, the so called "Bundeskanzler ÜB" (Chancellor for exercise).
The Government Bunker was kept fully operational during the Cold War until 1997, even after the Berlin Wall had fallen and the German Democratic Republic (GDR), as well as the Soviet Union had collapsed. After

Zware toegangsdeur van West-Duitse regeringsnoodzetel, nu Dokumentationsstätte, in Ahrweiler

reunification of the FRG and the GDR and the government had moved from Bonn to Berlin, it was finally decided to give up the complex. The former most secret building of the FRG was offered for sale. Sixteen serious investors expressed interest, like a leisure center, big hotel, health center, gigantic disco, mushroom growing farms etc., but when they learned about the fixed costs for maintenance (about 11 million Euros per year) and many more expenses to come for repair and fire protection, all of them withdrew their bids.
During the construction period contaminated material had been used (e.g. asbestos, lead alloys, cadmium in the paint) so the gigantic underground building could not simply be locked up and left behind. Therefore, it was decided to dismantle the bunker completely. Only a small section at the eastern entrance has survived the thorough dismantling lasting from 2001 – 2006. The cost of the dismantling are still classified, but estimations vary between 16 and 35 million Euros. Planning, construction, operation and maintenance of the government bunker from 1959 to 1997 have evidently been very expensive. As this complex did not officially exist, there was no separate budget for it. The costs were hidden in many other budgets, for example for civil defense or telecommunication. Calculations of the Federal Authority for Urban Planning and Construction (BBR) indicated a total of almost 2,4 million Euros.
The Documentation Centre (Museum of the Cold War) was established and opened to the public in March 2008 (costs: 2,5 million Euros). An extensive documentation and many original objects in combination with the original scene, inform the visitors about a chapter of German history, which was during the era of the Cold War a part of the global mutual deterrence of the atomic powers in the Eastern Bloc and in the West. The museum is operated by a non-profit organization – the Heimatverein “Alt-Ahrweiler” e.V., a local history organization founded in 1949. The owner of the bunker is still the Federal Republic of Germany, by name the Institute for Federal Real Estate (BIMA).
In 2009 the Government Bunker Documentation Site has received the European Union Prize for Cultural Heritage / Europa Nostra Award in recognition of its importance as an authentically preserved monument of the East-West-conflict and as a symbol of the fact that Europe has overcome the split, which formerly divided the continent.

Honecker Bunker
The pendant to the Government Bunker is the “Honecker Bunker” in Prenden, not far from Berlin. The object 17/5001 (codenamed “Perle”/”Pearl”) was the command center for the East German National Defense Council. Erich Honecker was the General Secretary of the Central Committee of the Socialist Unity Party of Germany. The bunker could have operated entirely independent of the outside world, keeping 400 people alive for 14 days. It was much smaller and built for much less people than the bunker in the west. “Pearl” was completed in 1983, five years after the construction began in 1978. Nearly 20 years later than the finishing of the construction of the eastern part of the West-German bunker in 1965. It was deemed capable of surviving an atomic bomb 80 times more powerful than the Hiroshima bomb. For comparison, the western bunker could have withstood only the impact of the Hiroshima bomb (13 kiloton). Although the Honecker Bunker has no considerable coverage, the floors or platforms were suspended on steel cables, allowing for earth movement up to 40 cm. Erich Honecker visited the bunker only once for 20 minutes. The bunker was closed in 1993 and is not open for the public.

www.dokumentationsstaette-regierungsbunker.eu

12 Conclusie

De noodzetels vormen een bijzonder gedeelte van de geschiedenis van de Koude Oorlog in Nederland. Nu, na de Koude Oorlog en na het opheffen van de Civiele Verdediging, en met het langzaam verdwijnen van de resten hiervan, is de tijd rijp te kijken naar de cultuurhistorische waarde ervan en wat er behouden zou moeten worden als erfgoed van de Koude Oorlog. Er is nog weinig kennis over dit onderwerp. Dit heeft ermee te maken dat het om nog vrij jonge geschiedenis gaat. Ook speelt de onzichtbaarheid van de relicten mee en de zware geheimhouding die op sommige objecten ook nu nog rust.
Uit het onderzoek is gebleken dat van de 19 gebouwde noodzetels er nog 15 over zijn. Gelet op het grote historische belang van de Koude Oorlog, is het goed om deze gebouwen afzonderlijk te bekijken. Ze ontlenen cultuurhistorische waarde aan het feit dat zij relicten zijn van deze periode van grote politieke spanning en voornamelijk aan de bijzondere (beoogde) gebruiksgeschiedenis: elke noodzetel vertelt zijn eigen verhaal binnen het grote samenhangende systeem. Typologisch gaat het om een nieuwe ontwikkeling en hoewel de noodzetels naar een standaard ontwerp zijn gebouwd, zijn ze door aanpassingen aan de specifieke locatie en functie allemaal uniek in hun soort en verschijningsvorm. Een beoordeling van monumentale waarden kan voor een deel worden gebaseerd op de historische gaafheid en de herkenbaarheid van de gebouwen. Dit in samenhang met zowel het onroerende als roerende interieur en soms ook de historische gelaagdheid die binnen deze context waarneembaar is. Er zijn veel diensten en organisaties die de panden hebben gebruikt. Daardoor zijn enerzijds vaak originele en bijzondere elementen verdwenen, maar anderzijds zijn sommige aanpassingen ook binnen het beoogde gebruik als noodzetel gedaan. Daardoor zijn er nog enkele noodzetels met bijzondere, complete en ook gelaagde interieurs over.
Daarnaast is de context binnen het grote verhaal van de Koude Oorlog relevant: de meer cultuurhistorische benadering. De functie die de noodzetel had, en voor wie hij was gebouwd, kan op zichzelf een belangrijke waarde vertegenwoordigen, die soms relevanter is dan de gaafheid van het gebouw. Een goed voorbeeld daarvan is de noodzetel van Rijkswaterstaat waarvan het originele interieur geheel verdwenen is: deze is desondanks erg belangrijk door het bijzondere ontwerp, maar vooral door de vrij bewogen geschiedenis en het feit dat hij korte tijd zelfs als regeringsnoodzetel in gebruik was.
In dit rapport ligt de focus evenwel op het eerste: een beoordeling aan de hand van de fysieke staat en niet op grond van die grotere politieke en maatschappelijke context; dit gaat het doel van dit onderzoek te boven.

Slaapkamer voor rijksambtenaren in de noodzetel van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Justitie, Den Haag

De volgende vragen voor de waardebepaling van noodzetels en beschermde onderkomens staan centraal:

- Is het gebouw nog intact? Daarbij gaat het om de grote betonnen structuur, maar ook om de detaillering met onder andere het hang- en sluitwerk waardoor het nog goed herkenbaar is als een beschermd onderkomen.
- Is er nog ingebouwde apparatuur aanwezig, zoals luchtinstallaties en generatoren? Ook kabels en leidingen tellen in dit verband mee.
- Gaat het om een bijzondere bouwwijze of bijzondere aanpassingen? Te denken valt aan een niet standaard vorm of een bijzondere aanpassing in de bouw voor een bepaalde functie.
- In hoeverre is het interieur nog intact? Daarbij is vooral aandacht gegeven aan de aanwezigheid van het oorspronkelijke interieur.
- Is er nog enige roerende inventaris aanwezig die de functie van de noodzetel illustreert en speciaal beleefbaar maakt?

Als alle voorgenoemde elementen nog aanwezig zijn, dan heeft het object in fysiek opzicht een hoge monumentale waarde. Hieronder volgt een korte omschrijving van de belangrijkste noodzetels met daarbij een waardeoordeel door middel van een sterretje: 5***** is zeer bijzonder en (rijks)monumentwaardig op basis van de beoordeling van genoemde fysieke staat, 4**** is een goede staat met intact interieur, 3*** is een redelijke staat met uitzonderlijke elementen, 2** is redelijk intact, 1*is niet bijzonder.

Noodzetels in volgorde van bijzonderheid:

Algemene Zaken *****
Functie: huisvesting van de minister-president en het kabinet
Bouwwijze: standaard noodzetel, bijzondere aanpassingen: twee verdiepingen, compleet stalen omhulsel, de enige noodzetel met een aantal ruimtes met verhoogde schokvrije vloeren
Interieur: bijna volledig intact, deels standaard meubilair, een aantal ruimtes met apart meubilair
Bijzondere elementen: privé-kamers voor de minister-president en de ministers, een noodstudio en bijzondere telefooncentrale

Economische Zaken *****
Functie: Economische Zaken en Verkeer en Waterstaat
Bouwwijze: gebouwd onder het Paleis van Justitie, vroeg ontwerp noodzetel, waardoor bijzonder, vuilwateropvang in de noodzetel
Interieur: bijna volledig aanwezig standaard noodzetel interieur, volledig ingerichte communicatieruimte als oefenruimte, met bijna volledige inventaris en trainingsmateriaal en documenten
Bijzondere elementen: ingang in het midden van de noodzetel via een wenteltrap

Buitenlandse Zaken ****
Functie: ministerie van Buitenlandse Zaken en communicatie met het buitenland
Bouwwijze: standaard noodzetel, met slechts kleine aanpassingen
Interieur: een speciaal voor deze noodzetel ontworpen interieur, voor een groot deel nog compleet ingericht
Bijzondere elementen: een speciale “crypto”-ruimte en communicatiezaal die lange tijd in gebruik is gebleven

Delfzijl ****
Functie: gebouwd voor de lokale Rijkswaterstaat
Bouwwijze: vroege noodzetel, langwerpig ontwerp en een van de kleinste noodzetels
Interieur: standaard noodzetelinterieur met kleine aanpassingen, meubilair origineel, inventaris nog volledig intact
Bijzondere elementen: in verschillende fases gebouwd

KNMI ****
Functie: vanuit dit gebouw weerberichten verzorgen en buiten metingen verrichten
Bouwwijze: een vroeg ontwerp noodzetel, langwerpig ontwerp, met een aantal aanpassingen voor de specifieke functie
Interieur: speciaal interieur met maar enkele standaard noodzetelelementen, een aantal kamers is nog volledig ingericht
Bijzondere elementen: vastgekoppeld aan de computerkelder

Financiën ***
Functie: ministerie van Financiën en de Rijksvoorlichtingsdienst
Bouwwijze: bijzonder omdat hij tegen de noodzetel van het ministerie van Algemene Zaken aangebouwd is, zelfde bouwwijze als Algemene Zaken, maar kleiner
Interieur: standaard noodzetel, voor een deel nog aanwezig, in sommige ruimtes vernieuwd
Bijzondere elementen: doorgang naar de noodzetel van Algemene Zaken

Rijkswaterstaat ***
Functie: Rijkswaterstaat en het ministerie van Verkeer en Waterstaat
Bouwwijze: twee verdiepingen, bijzonder ontwerp door de ingang op de 2e verdieping in het gebouw van het ministerie
Interieur: nieuw interieur met een modern crisiscentrum

Bijzondere elementen: een ingebouwde stalen kooi voor de telefooncentrale en bijzondere luchtverversingsinstallatie voor gasaanvallen en 1 generator

Binnenlandse Zaken ***
Functie: ministerie van Binnenlandse Zaken en van het ministerie van Justitie, verder waren een aantal belangrijke instanties hier gehuisvest, daarom werd het wel gezien als een dependance van Algemene Zaken
Bouwwijze: basis standaard noodzetel, twee verdiepingen, een van de grootste noodzetels van Nederland
Interieur: niet meer aanwezig, met uitzondering van de kantine en een aantal slaapkamers
Bijzondere elementen: drie nooduitgangen en dubbele commandozalen en telefooncentrales

Middelburg***
Functie: huisvesting Provinciale Rijkswaterstaat
Bouwwijze: standaard noodzetel
Interieur: voor de helft nog intact
Bijzondere elementen: communicatiezaal met apparatuur nog aanwezig

Defensie vermoedelijk **
Een bezoek aan de noodzetel van Defensie, en daarmee een beoordeling van het interieur en de installaties, was niet mogelijk. Alle informatie hierover komt van derden.
Functie: ministerie van Defensie.
Bouwwijze: standaard noodzetel met bijzondere aanpassingen van het interieur met name bij de ingangssluis en de nooduitgang.
Interieur: onbekend.
Bijzondere elementen: vrij moderne Faraday-kooien voor de communicatie- en commandozalen

Landbouw en Visserij, Den Haag **
Functie: huisvesting ministerie van Landbouw en Visserij
Bouwwijze: vroege noodzetel, uniek ontwerp, later apparatuur aangepast aan de standaard noodzetel
Interieur: had een bijzonder vroeg noodzetelinterieur, maar is totaal verdwenen
Bijzondere elementen: fietsen voor luchtinstallatie, een bijzondere nooduitgang, 1 generator

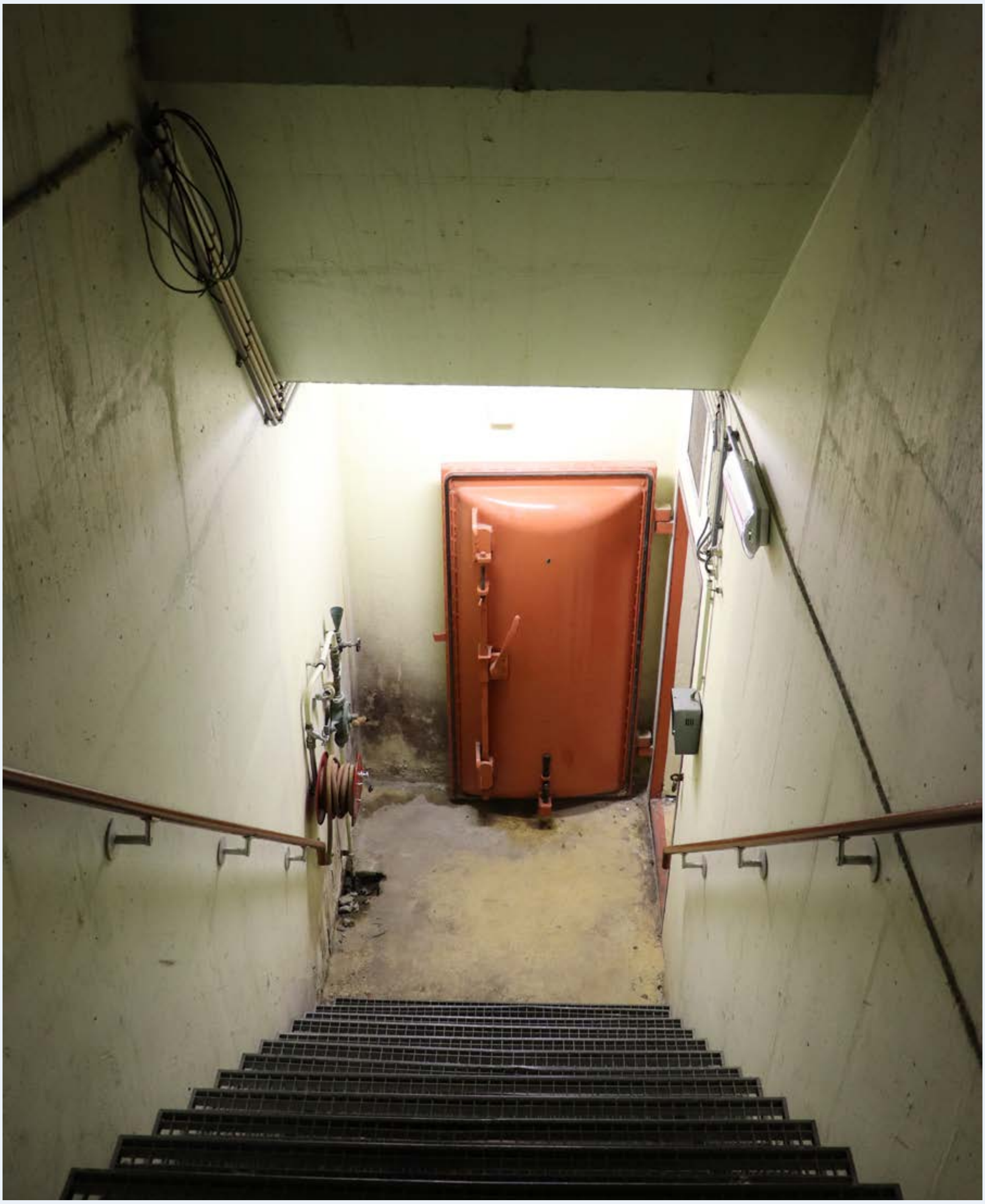
Rotterdam**
Functie: huisvesting ministerie Verkeer en Waterstaat
Bouwwijze: standaard noodzetel
Interieur: niet meer intact
Bijzondere elementen: niet aanwezig

De minder belangrijke noodzetels met *:
-Tilburg
-Zwolle

De belangrijkste noodzetels zijn nog steeds in eigendom van de overheid en liggen onder beveiligde gebouwen, hetgeen de toegankelijkheid bemoeilijkt. Daarom is publieke openstelling ingewikkeld, ondanks het feit dat er veel interesse is om dit soort locaties te bezoeken. De grote belangstelling voor de openstelling van de noodzetel van Binnenlandse Zaken aan de Schedeldoekshaven maakt dit duidelijk. Deze noodzetel wordt reeds een aantal jaren opengesteld voor rondleidingen. Dit gebeurt op Vredesdagen en de (Open) Bunkerdag en zelfs zonder promotie zijn de rondleidingen elk jaar volgeboekt.
Buitenlands beleid ten aanzien van monumenten toont aan dat deze jonge geschiedenis en de overblijfselen daarvan van groot belang zijn, maar dat het verbouwen van een regeringsbunker tot museum politieke wil vergt. De regeringsbunker in Duitsland is een goed voorbeeld van een succesvol museum. Dit museum heeft zelfs verschillende prijzen gewonnen. In Denemarken bouwt men op dit moment de regeringsbunker om tot museum; ook daar realiseert men zich de bijzondere cultuurhistorische waarde van dit object. De twee genoemde musea tonen de geschiedenis van de noodzetel in de context van de Koude Oorlog.
Omdat er in Nederland nog een paar bijzondere en origineel ingerichte noodzetels zijn, is er zeker potentie voor een museale inrichting. Vanwege de bijzondere strategie indertijd om in Nederland de noodzetels te verspreiden over diverse locaties en de diversiteit in de ontwerpen, zou het mooi zijn indien er een paar als monument behouden zouden kunnen worden, bij voorkeur met het vaste en ook roerende interieur.

In de praktijk is functionele herbestemming van een noodzetel vaak ingewikkeld door de constructie en de bouwwijze, ook omdat deze objecten meestal samenhangen met een gebouw erboven. Een aantal van deze gebouwen is al in particuliere handen overgegaan en sommige noodzetels zijn ontdaan van interieur en apparatuur, maar hebben nooit echt een herbestemming gekregen.
Er zijn een paar uitzonderingen, bijvoorbeeld die in Middelburg, waar de lokale hogeschool het pand heeft gekocht inclusief de noodzetel en deze heeft behouden. De hogeschool heeft de noodzetel wel aangepast door er een nieuwe ingang in te bouwen en de ruimte zo brandveilig te maken. Op die manier kan de ruimte gebruikt worden als bijzondere vergaderlocatie, ook voor grote groepen mensen. Maar omdat de noodzetel geen onderdeel van het pand meer is, wordt deze ruimte uiteindelijk weinig gebruikt.
Een tweede uitzondering vormt de noodzetel onder Landbouw en Visserij in Den Haag, waarvan het gebouw nu als daklozenopvang gebruikt wordt, waartoe de

noodzetel is aangepast voor de plaatsing van wasmachines, douches, etc., maar wel met behoud van een aantal bijzondere elementen.
Een derde uitzondering is ten slotte de eveneens verkochte noodzetel in Delfzijl. De eigenaren daarvan hebben in het begin de noodzetel met rust gelaten. Soms lieten ze mensen toe voor rondleidingen en bezichtigingen, maar omdat het maar om een klein deel van het pand gaat, kon men de noodzetel zonder veel extra kosten intact laten. Hoe de nieuwe, huidige eigenaren de ruimte gebruiken, is onbekend.

Ingang met ijzeren trap die verwijderd kan worden om apparatuur naar binnen te hijsen, Noodzetel Middelburg

Noodzetellijst

Pr.nr. is onbekend. Bewindvoering Nederlandse Koopvaardij, Noordwijk 25.49 x 19.84 meter (45 cm)
Pr.nr. is onbekend. Binnenlandse Scheepvaart Werkendam ("Scheepvaart Organisatie Delta"), Fort Steurgat Werkendam (100 personen) (Interieur gesloopt, verbouwd tot woningen)

Pr.nr. I, Wilhelminalaan 10 De Bilt, computerkelder KNMI (3 á 4 personen) 15.07 x 32.14 meter (60 cm)
Pr.nr. II, Koningskade 4 Den Haag, Rijkswaterstaat (90 personen) twee verdiepingen (waarvan de onderste L-vormig) 27.60 x 11.40/27.40 meter (40 cm)
Pr.nr. V, Schenkweg 56-60 / 324 Den Haag, (60 personen) 12.00 x 24.33 meter (30 cm)
Pr.nr. VI, Plein 23 Den Haag, BuZa (35 personen) (vm. Duitse bunker, gesloopt)
Pr.nr. IX, Duurswoldlaan 2 Delfzijl (20 personen) 8.75 x 20.49 meter (35 cm)
Pr.nr. X, Wilhelminalaan 10 De Bilt, KNMI (100 personen) 15.07 x 70.84 meter (60 cm)
Pr.nr. XII, Plein 1813, 5 Den Haag, Project Koetshuis (niet gerealiseerd)

Eerste fase van 25 stuks noodzetels
(M). Mierenhoop, 100 personen
(H). Hoenderhok, 60 personen

Pr.nr. 1, Engelse Kamp 4 Groningen (M) (gesloopt) 23.82 x 32.60 meter (40 cm)
Pr.nr. 2, Leeuwarden (niet gebouwd)
Pr.nr. 3, Assen (niet gebouwd)
Pr.nr. 4, Luttenbergstraat 5 Zwolle (M) 18.50 x 40.50 meter (60 cm)
Pr.nr. 5, Twente (niet gebouwd)
Pr.nr. 6, Arnhem (niet gebouwd)
Pr.nr. 7, Goes (niet gebouwd)
Pr.nr. 8, Gerbrandystraat 20 Utrecht (niet gebouwd)
Pr.nr. 9, Haarlem (niet gebouwd)
Pr.nr. 10, Alkmaar (niet gebouwd)
Pr.nr. 11, Parnassusweg 220 Amsterdam (H) (gesloopt) 18.00 x 32.01 meter (40 cm)
Pr.nr. 12, Groene Woud 1 Middelburg (M) 22.20 x 33.40 meter (40 cm)
Pr.nr. 13, Schubertsingel 32 Den Bosch (niet gebouwd)
Pr.nr. 14, Prof. Cobbenhagenlaan 225 Tilburg (H) 17.00 x 31.62 meter (40 cm)
Pr.nr. 15, Maastricht (niet gebouwd)
Pr.nr. 16, Roermond (niet gebouwd)
Pr.nr. 17, Prins Clauslaan 60 Den Haag (Paleis van Justitie) (M) 19.90 x 38.20 meter (60 cm)
Pr.nr. 18, Korte Voorhout 7 Den Haag "Nachtwacht" (150) twee verdiepingen 18.60 x 36.53 meter (60 cm)
Pr.nr. 19, Schedeldoekshaven 200 Den Haag (204) twee verdiepingen 22.10 x 46.78 meter (60 cm)
Pr.nr. 20, Bezuidenhoutseweg 67 Den Haag, BuZa (M) 22.20 x 36.60 meter (60 cm)
Pr.nr. 21, Europaweg 4 Zoetermeer (niet gebouwd)
Pr.nr. 22, Thurledeweg 95 Rotterdam (H) 18.20 x 28.00 meter (50 cm)
Pr.nr. 23, Van der Doeslaan 3 Rijksdorp WVC (hergebruik van door Luchtmacht uitgebreide Duitse bunker)
Pr.nr. 24, Korte Voorhout 7 Den Haag "Hazeleger" (M) twee verdiepingen 18.60 x 21.56 meter (60 cm)

Tweede fase van 20 stuks niet meer gerealiseerd:
"Sovom" (niet gebouwd)
"Wittebrug" Plesmanweg 1 Den Haag (niet gebouwd)
Defensienoodzetel Kalvermarkt 38 Den Haag ('100') 23.30/30.50 x 62.00 meter (80 cm)

Begrippenlijst

AVR, Algemene Verdedigingsraad
Voorbereiden van de besluitvorming door de ministerraad over de militaire en civiele verdediging met inbegrip van belangrijke investeringsbeslissingen. Het behandelde vraagstukken betreffende het functioneren van de regering in buitengewone omstandigheden.

BB, Bescherming Bevolking
Alle niet-militaire maatregelen ter bescherming van de bevolking en haar eigendommen, alsmede die van openbare lichamen, tegen de onmiddellijke gevolgen van oorlog. De Bescherming Bevolking maakte deel uit van de Civiele Verdediging.

Beschermd onderkomen
Een gebouw dat bescherming biedt tegen de effecten van een kernexplosie of conventionele oorlogsvoering.

BZB, Bedrijfszelfbescherming
Had tot taak om de industrie door te laten functioneren in buitengewone omstandigheden. Grote bedrijven waren verplicht om een BZB-ploeg op te zetten en zelfs de verschillende overheidsinstanties hadden zulke ploegen voor de bescherming van de overheidsgebouwen tegen rampen.

CAV, Commissie Algemene Verdedigingsvoorbereiding (AZ), 1952-1969
De commissie had als taak het opstellen van een basisplan voor de algemene verdediging in de civiele verdediging.

CV, Civiele Verdediging
Het geheel van maatregelen om in geval van oorlog of grootschalige rampen de burgerbevolking te beschermen tegen de gevolgen hiervan en om de samenleving te laten functioneren.

CVR, Commissie Voorzieningen Civiele Verdediging in Rijksgebouwen
De CVR had tot taak de minister van VROM van advies te dienen inzake het treffen van beschermingsmaatregelen in rijksgebouwen tegen oorlogsgeweld.

NCO-ruimte, Nucleair Chemisch Onderkomen.
Beschermde telefooncentrale van de PTT (het Staatsbedrijf der Posterijen Telegrafie en Telefonie).

NoodzetelPlan
Plan ontwikkelt voor de bouw en de verspreiding van de verschillende noodzetels door Nederland.

Pre-noodzetel
Noodzetels die zijn gebouwd voordat het NoodzetelPlan bestond, en die later wel zijn opgenomen in het plan.

SCV, Staf van de Civiele Verdediging (1960-1971 onder MinAZ, per november 1971 MinBzk)
Behandelen van aangelegenheden die voortkomen uit de op de minister van Binnenlandse Zaken rustende verantwoordelijkheid voor de coördinatie van het beleid met betrekking tot de Civiele Verdediging.

Standaard noodzetel:
Het pakket van eisen voor de bescherming van een hoeveelheid mensen. Dit bestond uit een standaard ontwerp die aangepast kon worden aan de eisen van de gebruiker. Er zijn twee standaard ontwerp ontstaan: Mierenhoop (geschikt voor 100 personen) en Hoenderhok (geschikt voor 60 personen).

Literatuurlijst

Bronnen:

- The alternate site-Plan in the Netherlands, 1981 door Staf voor de Civiele Verdediging.
- Constructie van Schuilplaatsen door Kolonel der Genie C. Schep, 1961.
- Aanwijzingen voor gebruikers van een onderkomen.
- Vademecum ten dienste van Personeel Functionerend in een noodzetel.
- Operatieve Richtlijnen voor het ontwerpen van een noodzetel voor 100 personen 'Mierenhoop'.
- Cursus Noodzeteltechnicus 1983.
- Gebruiksaanwijzing Ministerie van Binnenlandse Zaken noodzetel 1993.
- Onderkomen Schedeldoekshaven 7 mei 1973 door Staf voor de Civiele Verdediging.
- Handleiding verbindingen en berichtgeving voor de Civiele Verdediging.
- Inleiding over de Civiele Verdediging in Nederland 1976 door Staf voor de Civiele Verdediging.
- Bedieningsvoorschrift en Onderhoudsinstructies van de diverse technische installaties in de noodzetel Hazeleger van het Ministerie van Financiën, Korte Voorhout te 's-Gravenhage 1975.
- Rijksbegroting voor het dienstjaar 1969 Hoofdstuk III - Algemene Zaken.
- Gids overheidstelefoonnet 1986 (onder buitengewone omstandigheden) CV9.
- Adresgids voor de Civiele Verdediging CV-6 December 1978 dienstgeheim.
- Cursus instandhoudingsdienst PTT Plot gedeelte 1984.
- Rijksplan voor de organisatie Bescherming Bevolking, Ministerie van Algemene Zaken, 1967.
- Nota Civiele Verdediging 1984.
- Artos-Vught N.V.: beeld van een bedrijf dat zich specialiseerde in Bescherming.
- De civiele verdedigings-voorbereiding in Nederland 1969 en 1979.
- Wenken met betrekking tot buitengewone omstandigheden ten dienste van Handel en Industrie, ministerie van Economische Zaken.
- Contactkring Coördinatoren Bedrijfszelfbescherming der Departementen van Algemeen Bestuur 1961.
- Bijlage bij vergaderverslag "Hazeleger", 12 mei 1978.

Rapporten:

- *Noodzetels, een verkenning.* Erik Gol, 2020, Intern stuk Rijksvastgoedbedrijf.
- *Civiele verdediging in het tijdperk van de wederopbouw. Categoriaal onderzoek Wederopbouw 1940-1965*, Tine van Merwijk 2007.
- *Ministeries, Categoriaal onderzoek Wederopbouw 1940-1965*, Marieke Kuipers, 2006.

Geraadpleegde literatuur:

- Boom, B. van der, *Atoomgevaar? Dan zeker B.B. De Geschiedenis Van De Bescherming Bevolking*, (2000).
- Bosma, K., *Schuilstad: Bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen*, (2006).
- Catford, N., *Burlington. The Central Government War Headquarters at Corsham*, (2012).
- Cramer, C., Kees van Leeuwen e.a., *Schuilen in Den Haag, Erfgoed van de Koude Oorlog*, (2017).
- Diester, J., *Geheimakte Regierungsbunker*, (2009).
- Diester, J. en Michaela Karle, *Plan B. Bonn, Berlin und Ihre Regierungsbunker ein Ost-West-Dialog zum Kalten Krieg*, (2013).
- Feeiag, J, & Hannes Hensel, *Honeckers geheimer Bunker 5001*, (2010).
- Holt Pedersen, P. and Karsten Pedersen, *Danmarks Dybeste Hemmelighed*, (2014).
- Schoenmaker, B, en Paul Peucker, *Plein 4. De geschiedenis van een logement en een departement*, (1996).
- Paolucci, G., and Giuseppe Lo Gaglio, *Il Bunker Del Soratte Una Montagna di Storia*, Seconda Edizione, (2014).
- Reijer, E.C. de, *1950-1968 De IJssellinie* (1997).
- Roemers, M., *Relics of the Cold War* (2020).
- Staarman, A., *Als de Russen komen*, (2019).
- Traa, M., *De Russen komen! Nederland in de Koude Oorlog*, (2009).
- Visser-Kieboom, H., *Hollandse Waterlinie Erfgoedreeks Fort bij het Steurgat*, (2019).
- Vries, B. de, *Op Verkenning 2.0. Twee eeuwen militair erfgoed in het vizier* (2019).
- *Bunker in bunkerbuit – De plannen die de oorlog mogelijk maakten*, Onkruit 1983.
- *De civiele verdedigingsvoorbereiding in Nederland*, Ministerie van Algemene Zaken, (1969).

Nationaal Archief:

2.13.114/672

- 1e Kwartaalverslag 1972.
- Regeringsnoodzetel 22 februari 1971.
- Personeelsbezetting regeringsnoodzetel 7 juli 1976.
- Plotfaciliteiten regeringsnoodzetel, *feasibility study*.
- Voorstel toewijzing noodzetelruimte.

2.03.01-11871/1195

- Verslag van de CVR over het jaar 1966.
- Wijziging woningwet 1954.
- Bouw van onderkomen onder Politieschool Wassenaar, 1966.

3.02.42/308

- Richtlijnen voor het ontwerpen van een noodzetel voor 100 personen.

2.08.90/223
- Ontmanteling departementale noodzetel 2002.

2.16.5165/4467/5929
- Eisen Nucleair en Chemisch Beveiligde Onderkomens (NCO) van de PTT. 1972.
- Interimrapport 'Noodnet' van de werkgroep Bescherming/beveiliging telecommunicatienetten. 1972.

2.16.5030/4351
- Noodzetels Ministerie van Verkeer en Waterstaat.

2.13.5375/97
- Commissie Noodzetels.

2.13.151/55
- Nota noodzetels overheidsdiensten ter bespreking in de vergadering van de Centrale Afdeling van de Commissie Algemene Verdedigingsvoorbereiding.

1.16.5165/154/4467/5929
- Het opstellen van voorschriften voor bijdragen van het Staatsbedrijf der PTT aan de civiele verdediging en voor de delegatie van bevoegdheden onder buitengewone omstandigheden.
- Eisen Nucleair en Chemisch Beveiligde Onderkomens (NCO) van de PTT.
- Interimrapport 'Noodnet' van de werkgroep Bescherming/ beveiliging telecommunicatienetten. 1972

2.08.90/31
- Ministerie van Financiën.

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC):
1372/708
- Eindverslag van Staf voor de Civiele Verdediging in Den Haag van oefening Wintex / Cimex in Noord-Brabant, 1979.

Groninger Archieven (GrA):
2210/449
- Stukken betreffende de overdracht in beheer van de noodzetel in het Eemsmondgebouw te Delfzijl door de Rijksgebouwendienst aan de Meet- en Adviesdienst ten behoeve van de civiele verdediging, alsmede een bedieningsvoorschrift en proces-verbaal van overdracht en ingebruikneming van de noodzetel, met tekeningen, 1966, 1978-1979.

1969/2247
- Engelse Kamp 4 (B 10585, later 10774); aan de Rijksgebouwendienst voor het oprichten van een kantoorgebouw en een commandopost, ten dienste van het ministerie van sociale zaken; voor het veranderen van de toegang van de noodzetel in het gebouw; voor het veranderen en vergroten van het gewestelijk arbeidsbureau, 1971 - 1975, 1981, 1982.

1998/177
- Definitief ontwerp en schema eerste verdieping, schema tweede verdieping, ontwerp begane grond, schema gevels, plattegrond "Noodzetel" en situatietekeningen, 1969–1970.

Het Utrechts Archief:
1296/87
- Stukken betreffende het mogelijk geschikt maken van bunkers uit de Tweede Wereldoorlog te De Bilt voor gebruik door het KNMI in oorlogstijd, met bijlagen, 1961-1964.

1205/1186
- Mogelijke bestemming fort Werk te Maarsseveen tot noodzetel provinciaal bestuur, 1963-1970.

1206/609
- Inrichting Fort Maarsseveen als noodzetel Civiele Verdediging provinciale en Rijkswaterstaat, 1979-1981.

1210/1018
- Stukken betreffende de inrichting en bemanning van een semipermanente noodzetel voor Provinciale Waterstaat en Rijkswaterstaat in fort Werk te Maarsseveen, 1979-1985.

Streekarchief Langstraat Heusden Altena:
0207/1802
- Verbouwing fort Werkendam, Steurgat 1967.

Haags Gemeentearchief / Gemeentearchief Leidschendam-Voorburg, Den Haag:
0509-01/1921
- Het Ministerie van Defensie, door de Rijksgebouwendienst, correspondentie, 1972–1983.

1426-01/3938
- Kerkplein 6; ptt, 1987–1994.

Inzage Bouwtekeningen Gemeente Den Haag:
- Koningskade 4
- Kanonstraat 4
- Korte Voorhout 7
- Kalvermarkt 38
- Plein 23
- Schenkweg 56-60 / 324
- Plein 1813, 5
- Prinses Marijkestraat 400

Het Nieuwe Instituut:
BEDA0137
BEDA0129
BEDA0181
ABBT0003
ABBT0008
ABBT0022
DSBV0314
SEVZ0005

Websites:
(Buitenlandse Zaken, Duitse bunker)
Tweede Kamer
75 jaar vrijheid: de Tweede Kamer van 1940 tot 1945
Gebouwen van de Tweede Kamer tijdens de bezetting
https://www.tweedekamer.nl/zo-werkt-de-kamer/75-jaar-vrijheid/75-jaar-vrijheid-de-tweede-kamer-van-1940-tot-1945/gebouwen-van

(Noodzetel Tilburg)
Abdij – en Torenbuurt DF REIT
Atoom kelder. Dit verhaal is eerder gepubliceerd in UNIVERS no. 08 – 9 februari 2012 – Onafhankelijk magazine van Tilburg University: http://www.abdijtorenbuurt.nl/atoom-kelder/

Provincie Utrecht: https://www.provincie-utrecht.nl/actueel/nieuws/helpt-u-mee-koude-oorlog-locaties-beeld-brengen en https://www.koudeoorloginbeeld.nl/

https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/iron-curtain-trail

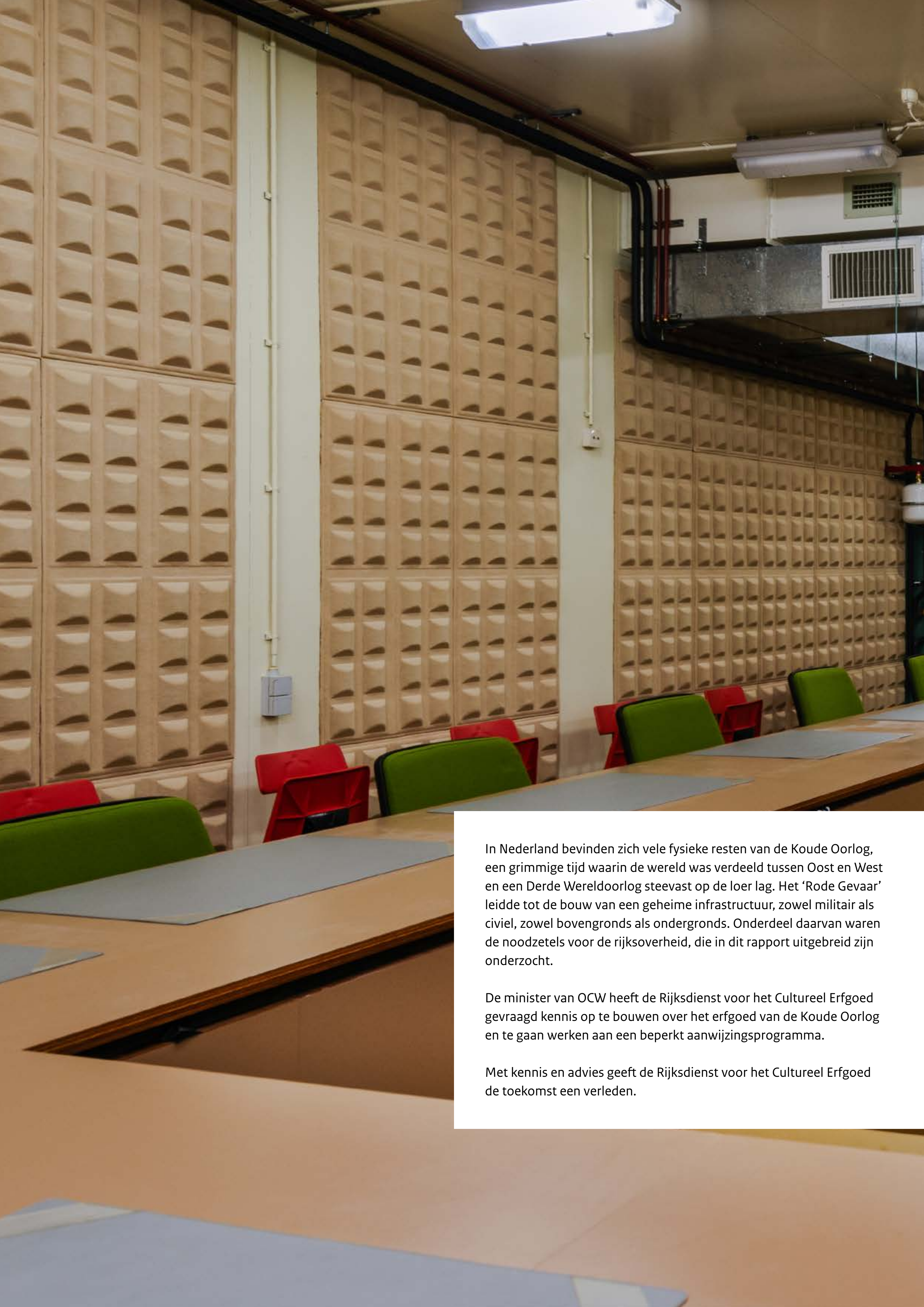
Rijksoverheid: https://actorenregister.nationaalarchief.nl/zoeken

https://www.ijssellinie.nl/

RCE: https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/militair-erfgoed

Over de auteur

Kees van Leeuwen is in 2013 cum laude afgestudeerd aan de KABK te Den Haag, master Artistic Research. Hij doet al jaren onderzoek naar de bouw en de vorm van atoombunkers en de daarmee samenhangende geschiedenis van de Koude Oorlog. Ook was hij genomineerd voor de Jong MonumentenTalentprijs 2018, ingesteld door het ministerie van OCW. https://keesvanleeuwen.net/

In Nederland bevinden zich vele fysieke resten van de Koude Oorlog, een grimmige tijd waarin de wereld was verdeeld tussen Oost en West en een Derde Wereldoorlog steevast op de loer lag. Het ‘Rode Gevaar’ leidde tot de bouw van een geheime infrastructuur, zowel militair als civiel, zowel bovengronds als ondergronds. Onderdeel daarvan waren de noodzetels voor de rijksoverheid, die in dit rapport uitgebreid zijn onderzocht.

De minister van OCW heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gevraagd kennis op te bouwen over het erfgoed van de Koude Oorlog en te gaan werken aan een beperkt aanwijzingsprogramma.

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.